

prof. dr hab. Janusz Odziemkowski

ORCID: 0000-0002-3515-0688

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska

Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Poland

e-mail: j.odziemkowski@uksw.edu.pl

Sztab Generalny Wojska Polskiego w bitwach nad Wisłą i nad Niemnem (sierpień-wrzesień 1920 roku)

General Staff of the Polish Armed Forces in the battles of the Vistula and the Niemen Rivers (August-September 1920)

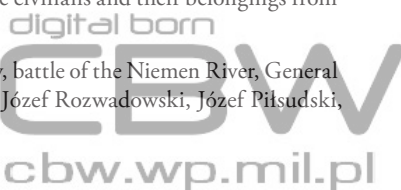
DOI: 10.5281/zenodo.10078549

Streszczenie: Artykuł przedstawia funkcjonowanie i całokształt pracy planistycznej, operacyjnej oraz logistycznej Sztabu Generalnego Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich (SG NDWP) podczas dwóch krytycznych bitew wojny polsko-bolszewickiej: warszawskiej i niemeńskiej. Autor omówił rolę SG, a zwłaszcza jej szefa gen. Józefa Rozwadowskiego, w przygotowaniu wspólnie z Wodzem Naczelnym Józefem Piłsudskim planu kontruderzenia nad Wieprza, a także kierowaniu obroną Warszawy, organizowaniu działań i wyznaczaniu zadań poszczególnym frontom oraz czuwaniu nad ich właściwą realizacją. Zwycięstwo strony polskiej byłoby niemożliwe, gdyby nie ogromny wysiłek włożony przez SG w organizację sprawnej logistyki, przejawiający się przede wszystkim w stworzeniu Okręgów Etapowych wraz z obsługującymi je dowództwami (DOE) i formacjami etapowymi, których zadaniem była obrona węzłów kolejowych i zaplecza logistycznego przed działaniami sabotażystów i partyzantów. Autor zwraca szczególną uwagę na decydujące znaczenie transportu kolejowego w obsłudze logistycznej armii (przewożenie mas wojska, sprzętu, zaopatrzenia) oraz ewakuacji ludności cywilnej i jej dobytku z obszarów zagrożonych aktywnością Armii Czerwonej.

Słowa kluczowe: wojna polsko-bolszewicka, bitwa warszawska, bitwa niemeńska, Sztab Generalny Dowództwa Wojsk Polskich, gen. Józef Rozwadowski, Józef Piłsudski, okręgi etapowe, kolej, logistyka

Abstract: The article describes the General Staff of the High Command of the Polish Armed Forces, its functioning as well as its overall planning of operational and logistic work during the two decisive battles of the Polish-Soviet war: the battle of Warsaw and the battle of the Niemen River. The author stresses the role of General Józef Rozwadowski, the Head of General Staff, in preparing, together with Commander-in-Chief Józef Piłsudski, the plan for a counterattack from the Wieprz River, as well as in managing the defence of Warsaw, organising activities and assigning tasks to individual fronts and in ensuring their proper implementation. The victory of the Polish side would be impossible if it were not for the efficient logistics organised by the General Staff, which was manifested primarily in forming the so-called “staging areas” together with their supporting commands and formations. Their task was to defend railway junctions and logistics facilities against the saboteurs and partisans’ actions. The author especially emphasises a decisive role of rail transport in providing the army with logistics services (transportation of troops, equipment, supplies) and in evacuation the civilians and their belongings from areas threatened by the Red Army’s activities.

Keywords: Polish-Bolshevik war/Polish-Soviet war, battle of Warsaw, battle of the Niemen River, General Staff of the High Command of the Polish Armed Forces, General Józef Rozwadowski, Józef Piłsudski, staging areas, railway, logistics

Sztab Generalny (SG), włączony w marcu 1919 roku w skład Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (NDWP), do czerwca 1920 roku przechodził kilka reorganizacji. W lipcu 1920 roku w jego strukturze znajdowało się pięć oddziałów. Pierwszemu zastępcy szefa Sztabu Generalnego podlegały Oddziały: I Organizacyjny, II Informacyjny, III Operacyjny, V Prezydyalny oraz szefostwa służby łączności i lotnictwa. Natomiast Oddział IV Materiałowy (do czerwca 1920 roku Etapowy) podporządkowano drugiemu zastępcy szefa Sztabu Generalnego, który był równocześnie Głównym Kwatermistrzem. Ponadto podlegali mu szefowie: żandarmerii polowej, kolejnictwa polowego, intendenty, duszpasterstwa polowego, sądu polowego, sanitarny, weterynaryjny, a także Zarząd Budownictwa Polowego oraz inspektorzy frontów.

Przy pomocy Sztabu Generalnego NDWP Naczelny Wódz kierował operacjami wojennymi, organizacją i zaopatrywaniem wojska, ewakuacją z terenów zagrożonych przez nieprzyjaciela. Sztab Generalny uczestniczył w planowaniu operacyjnym, zbierał informacje o zamiarach, działaniach i siłach przeciwnika, przygotowywał dane dla Naczelnego Wodza i przekazywał jego decyzje wojskom w postaci rozkazów i dyrektyw, odpowiadał za logistyczne zabezpieczenie planowanych operacji. W polskim systemie dowodzenia lat 1919-1920 Naczelny Wódz, na czas osobistego dowodzenia wybranymi operacjami (między innymi podczas bitwy nad Wisłą i operacji niemeńskiej), powoływał Sztab Naczelnego Wodza, nazywany też Sztabem Ścisłym Naczelnego Wodza albo Kwaterą Główną Naczelnego Wodza, który tworzyli oficerowie wydzieleni ze Sztabu Generalnego i Adiutantury Generalnej. W takich przypadkach Sztab Ścisły Naczelnego Wodza przejmował ciężar prowadzenia danej operacji pod kierunkiem Naczelnego Wodza, pozostawiając Sztabowi Generalnemu koordynowanie działań na innych odcinkach frontu. Naczelny Wódz formułował zadania dla SG, z reguły nie udzielał natomiast szczegółowych instrukcji co do ich wykonania, pozostawiając szefowi SG pole dla własnej inicjatywy.

22 lipca 1920 roku w miejsce gen. ppor. Stanisława Hallera stanowisko szefa Sztabu Generalnego ponownie objął gen. por. Tadeusz Jordan Rozwadowski, absolwent Szkoły Sztabu Generalnego w Wiedniu. Józef Piłsudski w opracowaniu *Rok 1920* przedstawił motywy, którymi kierował się, powierzając gen. Rozwadowskiemu tak ważną funkcję w przełomowym momencie wojny: *Wybrałem go jako swego szefa sztabu nie dlatego, że był do tej funkcji najlepszym, lecz dlatego, że stanowił szczęśliwy i zaszczytny wyjątek pomiędzy większością ówczesnych starszych generałów. Nie tracił nigdy sprężystości ducha, energii i siły moralnej; chciał wierzyć w nasze zwycięstwo, gdy wielu, bardzo wielu traciło już ufność i jeśli pracowało, to ze złamanym charakterem*¹. W gen. Rozwadowskim widział zatem Naczelny Wódz człowieka, który posiadał

¹ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe: wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, T. 5, Instytut Józefa Piłsudskiego, Warszawa 1937, s. 111.

cechy najbardziej potrzebne w chwilach zwątpienia – niezachwiany optymizm, odporność psychiczną – i w tym duchu oddziaływał na otoczenie.

Rozważania na temat roli polskiego Sztabu Generalnego w decydującej fazie wojny II Rzeczypospolitej z Rosją bolszewicką warto zacząć od planowania operacyjnego. Nie tylko dlatego, że tradycyjnie jest ono uważane za domenę SG, ale również z tego względu, że plany operacyjne, ich zasięg i rozmach miały wpływ na planowanie i działania w wielu innych dziedzinach należących do kompetencji SG.

PLANOWANIE OPERACYJNE PODCZAS BITWY NAD WISŁĄ

W trakcie ofensywy Armii Czerwonej w czerwcu i lipcu 1920 roku strona polska podjęła szereg nieudanych prób odzyskania inicjatywy strategicznej. Na południowym odcinku frontu przeprowadzono kilka operacji, które miały doprowadzić do osaczenia i zniszczenia 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego, głównej siły napędowej ofensywy rosyjskiej na tamtym teatrze działań wojennych. Na Białorusi, po przegranej bitwie nad Autą (4-6 lipca 1920 roku), zamierzano ustabilizować front i wykonać przeciwuderzenie z linii okopów niemieckich z czasów wojny światowej. Następnie planowano zatrzymanie marszu Armii Czerwonej na linii rzek: Niemen, Szczara i Bug, oraz uderzenie na skrzydło wojsk Michaiła Tuchaczewskiego z rejonu Brześćcia. Główną przyczyną niepowodzeń był brak rezerw i nieustanny napór przeciwnika, który uniemożliwiał stronie polskiej dokonanie przegrupowań koniecznych do utworzenia odwodów operacyjnych i przygotowanie zwrotu zaczepnego. Negatywną rolę odegrały błędy polskich dowództw na frontach, uporczywie stosujących obronę kordonową. Na południu istotne znaczenie miał też brak silnego zgrupowania kawalerii – piechota polska potrafiła odnosić sukcesy w walce z Armią Konną, którą jednak parokrotnie ratowało z opresji tempo przemieszczania się, daleko przekraczające tempo marszu piechura.

Poszukiwanie rozwiązania, które umożliwiłoby odzyskanie inicjatywy i odwrócenie losów wojny, doprowadziło na przełomie lipca i sierpnia do powstania trzech koncepcji przeciwuderzenia nakreślonych przez gen. Maxime'a Weyganda, szefa Francuskiej Misji Wojskowej w Polsce, Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego oraz gen. Tadeusza Rozwadowskiego. Wszystkie zakładały zaatakowanie lewego skrzydła wojsk Tuchaczewskiego. Najdalej idący pomysł Naczelnego Wodza przewidywał uderzenie silnym zgrupowaniem skoncentrowanym nad rzeką Wieprz na lewe skrzydło i tyły przeciwnika związanego w swoim centrum uporczywą walką o Warszawę, a na prawym skrzydle działaniami 5 Armii gen. Władysława Sikorskiego nad Wkrą. Pomysł ten, oparty na klasycznym napoleońskim planie jednostronnego oskrzydlenia, był najbardziej ryzykowny, ale też stwarzał szansę całkowitego rozbicia wojsk bolszewickiego Frontu Zachodniego, a co za tym idzie odniesienia

zwycięstwa, które odwróciłyby losy wojny i mogło prowadzić do pożądanych dla Polski rozstrzygnięć politycznych².

Szczegóły operacji Naczelny Wódz dopracował w dyskusji z gen. Rozwadowskim. Plan przeciwuderzenia został zawarty w Rozkazie do przegrupowania nr 8358/III z 6 sierpnia 1920 roku parafowanym przez szefa Sztabu Generalnego, a z upoważnienia Piłsudskiego przez płk. Tadeusza Piskora. Przygotowanie szeroko zakrojonej operacji wymagało: przegrupowania w krótkim czasie wojsk polskiego Frontu Północno-Wschodniego na linię rzek Wisły, Wkry i Wieprza, sformowania od podstaw 5 Armii gen. Sikorskiego nad Wkrą, przerzucenia nad Wieprz i nad Wkrę wybranych jednostek „wyciągniętych” z frontu w Galicji i na Wołyniu, zorganizowania nad Wieprzem Frontu Środkowego gen. por. Edwarda Rydza-Śmigłego, zakończenia przygotowań do obrony Warszawy. Wymienione przedsięwzięcia wiązały się z koniecznością zorganizowania transportu kolejną – na duże odległości – mas wojska, sprzętu i zaopatrzenia, utworzenia baz materiałowych, obozów koncentracyjnych dla rozbitków, uzupełnienia wykrwawionych oddziałów frontowych, zabezpieczenia logistycznego wielkiej operacji (szczególną troskę budziło zaopatrzenie w amunicję, które komplikowała duża różnorodność broni strzeleckiej i sprzętu artyleryjskiego w polskich oddziałach) oraz zapewnienia żołnierzom krótkiego choćby odpoczynku przed decydującą walką.

Na bieżąco należało też reagować na przebieg działań i posunięcia nieprzyjaciela, które zmieniały sytuację na froncie. Krótko po wydaniu Rozkazu do przegrupowania szybki marsz III Korpusu Konnego Byżiszkiana Gaja, który 8 sierpnia 1920 roku opanował Ciechanów, zagroził destabilizacją frontu między Narwią i Bugiem a granicą Prus Wschodnich. Równocześnie pojawiły się sygnały o wzmożonej aktywności nieprzyjaciela na południu, które zdaniem Naczelnego Dowództwa mogły wskazywać na zamiar skierowania Armii Konnej i XII Armii bolszewickiej na Lublin oraz na to, że przeciwnik prawdopodobnie poznał plany polskiej kontrofensywy. W związku z tym 8 sierpnia na spotkaniu Naczelnego Wodza z gen. Rozwadowskim i gen. Weygandem zapadła decyzja o wprowadzeniu korekt do planu bitwy. Generał Rozwadowski nocą z 8 na 9 sierpnia przygotował nowe wytyczne, ujęte w Rozkazie operacyjnym specjalnym nr 10 000 i zaaprobowane przez Naczelnego Wodza. Dowódca Frontu Południowo-Wschodniego gen. ppor. Wacław Iwazkiewicz-Rudoszański otrzymał polecenie bezwzględного związania aktywnymi działaniami wojsk nieprzyjacielskich w Galicji. 3 Armia miała *jak najdłużej krótkimi uderzeniami rozbijać nieprzyjaciela przechodzącego przez Bug w okolicy Włodzimierza Wołyńskiego*, aby osłonić koncentrację oddziałów 1 i 3 Dywizji Piechoty Legionów. 5 Armia gen. ppor. Władysława Sikorskiego została wzmocniona 18 Dywizją Piechoty i otrzymała rozkaz działania – po skoncentrowaniu sił – na skrzydle i tyłach

² Na temat planowania bitwy nad Wisłą powstała bardzo obszerna literatura. Wiąże się z nim także dyskusja nad autorstwem planu polskiego przeciwuderzenia, która wykracza jednak poza ramy tematyki poruszanej w niniejszym tekście.

nieprzyjaciela grupą gen. ppor. Franciszka Krajowskiego, sformowaną z 18 Dywizji Piechoty i całej kawalerii przydzielonej 5 Armii, hamowania marszu przeciwnika na zachód i niedopuszczenia, by wdarł się on na teren Pomorza³.

10 sierpnia gen. Rozwadowski wydał rozkaz w sprawie organizacji Frontu Południowo-Wschodniego. W tym rozkazie zawarto również zalecenie większej aktywności Frontu. Dotychczasowe jego zadania (obrona Małopolski Wschodniej, osłona Lwowa i Zagłębia Naftowego) zostały rozszerzone – wskazano bowiem konieczność aktywnego wykorzystania kawalerii przeciwko flance Armii Konnej Budionnego, w przypadku gdyby ruszyła ona na Lublin⁴.

12 sierpnia Piłsudski omówił ostatnie szczegóły planowanej operacji na spotkaniu z generałami: Tadeuszem Rozwadowskim, Kazimierzem Sosnkowskim i Maximem Weygandem, po czym wyjechał z Warszawy, aby osobiście objąć dowodzenie nad wojskami skoncentrowanymi nad Wieprzem i przy pomocy towarzyszącego mu Sztabu Naczelnego Wodza poprowadzić uderzenie decydujące dla wyniku bitwy nad Wisłą. W związku z nieobecnością Naczelnego Wodza rozkazy wydawane przez NDWP w pierwszych dniach bitwy nad Wisłą podpisywał gen. Rozwadowski.

13 sierpnia 1920 roku Sztab Generalny wydał instrukcję taktyczną dla defensywy pod Warszawą – otrzymały ją wszystkie wyższe dowództwa, z dowództwami pułków włącznie. Instrukcja zawierała ogólne wskazówki prowadzenia obrony, wskazywała, iż jej celem jest nie tylko odparcie nieprzyjaciela, lecz także zadanie mu jak największych strat; przypominała, że walka toczy się o istnienie państwa.

15 sierpnia gen. Rozwadowski w nocy do dowództwa Frontu Północnego i dowództwa 1 Armii żądał bezwzględnego odzyskania utraconych pozycji na przedmościu warszawskim, zwracał uwagę na słabe funkcjonowanie łączności i brak współdziałania artylerii z piechotą⁵. Tego samego dnia szef Sztabu Generalnego podpisał decyzję o przekazaniu NDWP odcinka dolnej Wisły z poleceniem jego obserwacji i zorganizowania czynnej obrony.

Naczelnny Wódz pozostawał w stałym kontakcie z szefem Sztabu Generalnego. Świadczy o tym wymiana korespondencji między nimi 15 sierpnia: w liście do gen. Rozwadowskiego Piłsudski przedstawia swoje przewidywania co do przebiegu działań i zamiary na dni 16-17 sierpnia, sugeruje wyjście 15 Dywizji Piechoty z przedmościa warszawskiego – uderzeniem na Mińsk Mazowiecki – na spotkanie

³ Szerzej na temat rozkazu nr 10 000 – zob. *Bitwa Warszawska*, T. 2, *Bitwa nad Wisłą*, ks. 1, 7 VIII-12 VIII 1920 r., cz. 1, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1939, s. 23-33.

⁴ NDWP (SGen.) Oddział III, 10 VIII 1920 r., Organizacja Frontu Południowego, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2 (6-20 VIII)*, red. M. Tarczyński, Wojskowe Biuro Badań Historycznych, Rytm, Warszawa 2004, s. 252-253.

⁵ NDWP (SGen.) Oddział III, 13 VIII 1920 r., *Instrukcja taktyczna dla defensywy pod Warszawą*, CAW, Wojskowe Biuro Historyczne, I.341.1.177; NDWP (SGen.) Oddział III, 13 VIII 1920 r., *Organizacja obrony na przedmościu warszawskim*, [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1 (13-17 VIII)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 1995, s. 181-182.

4 Armii i podkreśla konieczność stałego kontaktu z Warszawą. Natomiast szef Sztabu Generalnego przekazuje Naczelnemu Wodzowi informacje o położeniu pod Warszawą, nad Wkrą i dolną Wisłą oraz o dyspozycjach, jakie wydał 2 Armii broniącej środkowego odcinka Wisły – miały one na celu przyspieszenie włączenia sił 2 Armii do walki po ruszeniu znad Wieprza polskiej kontrofensywy. 16 sierpnia wieczorem Marszałek przeprowadził rozmowę juzową z szefem SG, zapowiadając między innymi skoordynowanie działań lewego skrzydła 4 Armii z oddziałami broniącymi przedmościa warszawskiego⁶.

Na podstawie rozkazu operacyjnego Naczelnego Wodza z 15 sierpnia, tegoż dnia SG wydał rozkaz nr 8752/III zawierający dyrektywy operacyjne dla Frontu Środkowego i Frontu Północnego oraz rozkaz nr 8754/III z dyrektywami operacyjnymi dla Frontu Południowego. W rozkazie 8754/III podkreślono konieczność przechwycenia przez wojska Frontu inicjatywy strategicznej i sparaliżowania planów ofensywnych nieprzyjaciela poprzez rozbicie koncentracji jego wojsk⁷.

17 sierpnia NDWP przekazało 4 Armii wytyczne do prowadzenia pościgu za uchodzącym nieprzyjacielem, a gen. Rozwadowski przypomniał dowództwom o obowiązku regularnego składania meldunków sytuacyjnych, wskazując, że jego zaniedbywanie może pociągnąć za sobą fatalne skutki⁸.

Koncentrując uwagę na przebiegu obrony Warszawy i – szerzej – bitwy nad Wisłą, szef Sztabu nie tracił z oczu działań na południowym odcinku frontu. Niepokoił go brak zdecydowanych akcji zaczepnych, niedostateczne wykorzystanie na polu walki przez tamtejsze dowództwa manewru oskrzydlenia nieprzyjaciela. Dowiedziawszy się 18 sierpnia 1920 roku podczas rozmowy juzowej z gen. ppor. Adamem Nowotnym, oficerem łącznikowym przy Dowództwie Frontu Południowego, o nieudanym natarciu 6 Armii, które nie natrafiło na przeciwnika, ponieważ ten zdążył wycofać swoje oddziały z zagrożonego obszaru, stwierdził z irytacją: *Takie operacje to śmiechu warte – koniecznie uderzać tylko frontowo, broń Boże z flanki lub z tyłu, i tylko ciągle się zasłaniać zamiast nacierać, a dziś im uciekł ten nieprzyjaciel. Czy nie zdają sobie sprawy, że takim tańcowaniem w końcu nigdzie nie zdołają zachwycić nieprzyjaciela, który się z nich śmieje?*⁹.

W związku z pomyślnym przebiegiem kontrofensywy polskiej NDWP przygotowało rozkaz przegrupowania wojsk do pościgu za nieprzyjacielem, który gen.

⁶ List Naczelnego Wodza do generała Rozwadowskiego, [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 173-175; List szefa Sztabu Generalnego do Naczelnego Wodza, Warszawa 15 VIII 1920, 5 po południu, [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 175-177; Rozmowa juzowa przeprowadzona 16 VIII 1920 r. o godz. 21.30, [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 293-295.

⁷ NDWP (SGen.) Oddział III, 15 VIII 1920 r., Dyrektywy operacyjne dla frontu południowego, CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.100.

⁸ Wstępne wytyczne do pościgu i rozkaz w sprawie składania meldunków sytuacyjnych – zob. CAW, Wojskowe Biuro Historyczne, I.341.1.179.

⁹ NDWP (SGen.), Rozmowa juzowa przeprowadzona 18 VIII 1920 r., [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 81.

Rozwadowski podpisał 18 sierpnia. Rozkaz wyznaczał zadania poszczególnym armiom, wskazywał zasadniczy cel operacji – całkowite zniszczenie sił przeciwnika – i przekazywał wyrażone przez Naczelnego Wodza żądanie wielkiego wysiłku marszowego¹⁰.

19 sierpnia rozesłano dyspozycję materialną Głównego Kwaternistrza dla przegrupowania do pościgu. Zawierała zarządzenia materialne i etapowe. Kładła między innymi nacisk na sprawne, ekonomiczne wykorzystanie kolumn taborowych i transportu samochodowego *ze względu na brak pewności, czy linie kolejowe będą mogły być na czas i w całości wykorzystane*, nakazywała wstrzymanie ewakuacji w obrębie Frontu Północnego i Środkowego, określała zakres działania dowództw okręgów etapowych, regulowała sposób zabezpieczenia zdobyczy wojennej, odbioru i wysyłki jeńców¹¹.

W dniach 22 i 23 sierpnia Naczelny Wódz sprecyzował zadania wojsk 2 i 4 Armii ścigających uchodzącego nieprzyjaciela. W ślad za tym 23 sierpnia rozesłano instrukcję operacyjną nr 9087/III podpisaną przez szefa SG, wskazującą bieżące zadania frontów oraz wytyczne do działań po zakończeniu polskiej kontrofensywy. Czytamy w niej między innymi: *Armie nieprzyjacielskie są silnie poturbowane, niektóre dywizje zupełnie zniszczone, jednak nieprzyjaciel, stosując normalne metody terroru, może już w krótkim czasie być zdolnym nie tylko do stawiania oporu, ale i do kroków zaczepnych [...]. Tę operacyjną gotowość nieprzyjaciela musimy uprzedzić przez odpowiednie przegrupowanie własnych wojsk i danie im krótkiego wycoczynku*¹². Instrukcja kładła nacisk na konieczność jak najszybszego rozbicia resztek oddziałów Armii Czerwonej na północnym odcinku frontu tak, aby możliwe było jak najszybsze zwolnienie wojsk do operacji na wschodzie i południu, zapowiadała też przetransportowanie kilku jednostek do dyspozycji 6 i 3 Armii.

24 sierpnia rozesłano instrukcję materialną dotyczącą reorganizacji frontu wschodniego. Regulowała ona rozgraniczenie obszaru wojennego i krajowego, podział obszaru wojennego na okręgi etapowe, miejsca postoju dowództw okręgów etapowych (DOE) i przydziały batalionów etapowych, wyznaczała podstawy etapowe dla poszczególnych armii¹³.

Reasumując, w zakresie planowania operacyjnego SG wniósł istotny wkład w przygotowanie planu bitwy nad Wisłą; podczas przebiegu operacji gen. Rozwadowski wykazywał wiele energii i inicjatywy. Naczelny Wódz pozostawał w stałym kontakcie z szefem SG, a ich współpraca przebiegała bez większych zakłóceń.

¹⁰ NDWP (SGen.) Oddział III, 18 VIII 1920 r., Rozkaz przegrupowania do pościgu, *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 81.

¹¹ NDWP (SGen.) Oddział III, 19 VIII 1920 r., Dyspozycja materialna dla przegrupowania do pościgu, [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 193-197.

¹² NDWP (SGen.) Oddział III, 23 VIII 1920 r., Instrukcja operacyjna, *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 442-444.

¹³ NDWP (SGen.) Oddział IV, 24 VIII 1920 r., *Instrukcja materialna do reorganizacji frontu wschodniego*, CAW, Oddział IV NDWP, I.301.10.45.

PLANOWANIE OPERACYJNE PODCZAS BITWY NAD NIEMNEM I OFENSYWY NA POŁUDNIOWYM ODCINKU FRONTU

26 sierpnia 1920 roku gen. Rozwadowski przedstawił memoriał o zadaniach operacyjnych wojsk polskich po bitwie warszawskiej. Straty Armii Czerwonej określił w nim na 15-20 dywizji. Uważał, że zniszczona została mniej więcej połowa sił bolszewickich, druga połowa jednak, po uzupełnieniach, może jeszcze przed końcem roku ponownie zagrozić Polsce. Jako najpilniejsze zadanie wskazał uzupełnienie i skonsolidowanie oddziałów polskich, zniszczenie armii konnej, rozbitcie sił bolszewickich w Galicji i na Wołyniu, a na północnym odcinku frontu polsko-rosyjskiego dotarcie do linii okopów niemieckich z czasów wojny światowej¹⁴.

Po zwycięstwie nad Wisłą Józef Piłsudski powierzył Sztabowi zadanie opracowania planów operacji 3 i 6 Armii na południowym odcinku frontu. Planowaniem kolejnej wielkiej operacji zaczepnej na północy (bitwy nad Niemnem) zajęła się Kwatera Główna Naczelnego Wodza. Ponieważ Naczelny Wódz osobiście przejął dowodzenie operacją niemeńską, a nie powołano oddzielnego dowództwa do kierowania działaniami na południu, ten ostatni obowiązek spadł na barki szefa Sztabu Generalnego. Opinię gen. Rozwadowskiego na temat zadań operacji na południu oddaje jego odpowiedź na list gen. broni Józefa Hallera z 4 września. Dowódca Frontu Północnego wskazywał, że niebawem należy oczekiwać silnego uderzenia nieprzyjaciela na północy: *Do tej chwili musi być planowana akcja Frontu Południowego (3 i 6 Armia) w zupełności zakończona, by umożliwić przesunięcie kilku dywizji ku północy*¹⁵. W odpowiedzi gen. Rozwadowski napisał: *Ani chwili nie przestawaliśmy zdawać sobie sprawy w Sztabie Gen. co do konieczności szybkiego i gruntownego zatratwienia się na froncie połud. oraz zniszczenia przede wszystkim armii konnej Budionnego, a to właśnie w tym celu, aby tym większymi siłami móc zwrócić [się] jeszcze przed końcem miesiąca przeciw głównym siłom bolszewickim, zbierającym się nad Niemnem i Szczarą*¹⁶.

Szef SG zamierzał zatem doprowadzić do szybkiego pobicia nieprzyjaciela na południu, aby następnie przerzucić część sił na północ, wesprzeć działające tam wojska polskie i wspólnie zadać klęskę Tuchaczewskiemu.

W związku z przygotowaniem ofensywy na południowym odcinku frontu, 1 września Front Południowy został przemianowany na 6 Armię, podzieloną na trzy grupy operacyjne¹⁷, a 2 września 1920 roku SG wydał instrukcję Nr 9571/III

¹⁴ Naczelne Dowództwo WP. Sztab Generalny, Memoriał szefa Sztabu Generalnego o zadaniach operacyjnych po bitwie warszawskiej, [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 641-642.

¹⁵ Pismo gen. Józefa Hallera do Naczelnego Dowództwa z 4 IX 1920 r., [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1 (29 VIII-19 IX)*, red. M. Tarczyński, Rytm, Warszawa 1998, s. 136.

¹⁶ NDWP (SGen.), 8 IX 1920 r., List gen. Tadeusza Jordan Rozwadowskiego do gen. Józefa Hallera, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 213.

¹⁷ NDWP (SGen.) Oddział III, 1 IX 1920 r., Rozformowanie 1 Armii i przydział jednostek Frontu Północnego, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 73-75.

zawierającą wytyczne operacyjne dla przygotowywanej na całym froncie południowym akcji wojsk 6 i 3 Armii. Sygnalizują one wspomniany już zamiar gen. Rozwadowskiego – pobicia nieprzyjaciela tak, aby po zwycięstwie nad nim możliwe było skierowanie znacznych sił na północ: *Początek akcji około 10 września. Zamierzamy osiągnąć nie tylko odrzucenie nieprzyjaciela poza granicę Małopolski, lecz także rozbić i zdeorganizować go tak, aby następnie trzymanie pewnych linii możliwym było przy użyciu słabych tylko sił własnych*¹⁸. Instrukcja przewidywała, w zależności od rozwoju sytuacji, przeprowadzenie uderzenia siłami obu armii w kierunku na Dubno lub 3 Armią na Łuck i 6 Armią na Brody. W rozwinięciu tejże instrukcji SG rozesłał 7 września dyrektywę operacyjną nr 9773/III, nakazującą *jak najspieszniejsze* rozpoczęcie ofensywy na całym odcinku 3 Armii z myślą o zajęciu Łucka i Kowla. Celem głównym było zniszczenie najgroźniejszego przeciwnika, tj. *doprowadzenie konnej armii do zupełnej dezorganizacji i rozbitcia. Osiągnąć to można przez pościg za wszelką cenę i bez wytchnienia*¹⁹. Po podejściu oddziałów 3 Armii do Łucka południowa grupa 6 Armii miała uderzyć w kierunku na Złoczów i Zborów. W tym czasie zadaniem 2 Armii na północnym odcinku frontu było dokonywanie wypadów na tyły wroga w celu rozbijania stwierdzonych koncentracji oddziałów nieprzyjaciela i wzięcia jeńców oraz oczekiwanie na instrukcje, jakie nakreślone zostaną po konferencji Naczelnego Wodza 9 września w Brześciu z dowódcami 2 i 4 Armii²⁰.

10 września, na odprawie dowództw 2 i 4 Armii, Józef Piłsudski przedstawił założenia operacji zaczepnej nad Niemnem i Szczarą. Tegoż dnia II zastępca szefa SG główny kwatermistrz gen. ppor. Mieczysław Norwid-Neugebauer wydał zarządzenia materialne przygotowania operacji przez 2, 4 oraz 3 i 6 Armie. Przypominał w nich podstawy etapowe i szlaki kolejowe dla transportu zaopatrzenia z kraju do poszczególnych armii. W rozporządzeniach szczególny nacisk położono na dokładne uporządkowanie służby transportowej i rozdzielczej w obrębie poszczególnych armii. Zapowiedziano dywizjom uzupełnienie umundurowania i bielizny w celu pokrycia najpotrzebniejszych braków oraz kolejną dostawę mundurów, bielizny, obuwia po 15 września, a także uzupełnienie zapasów żywności dla 2 i 4 Armii po 400 tysięcy porcji rezerwowych i 125 tysięcy końskich, natomiast dla 3 i 6 Armii uzupełnienie dotacji żywności do dnia 30 września.

Szef SG, w porozumieniu z szefem Departamentu II (Technicznego) Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk.) gen. ppor. Juliuszem Tarnawą-Malczewskim, wskazał trzy zasadnicze linie obronne podlegające ufortyfikowaniu: Wkra – Wisła – San, Myszyniec – Ostrołęka – Łomża – rz. Bug – Drohiczyn – Kock – rz. Wieprz

¹⁸ NDWP (SGen.) Oddział III, 2 IX 1920 r., Wytyczne Sztabu Generalnego, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 87-88.

¹⁹ NDWP (SGen.) Oddział III, 7 IX 1920 r., Dyrektywy operacyjne, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 197.

²⁰ *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 197-198.

– Lwów – Mikołajów – Stryj, Grajewo – Osowiec – Białystok – Brześć Lit. – rz. Bug – Włodzimierz Wołyński – Zbrucz²¹.

Działania wojsk polskich na Wołyniu rozpoczęła 11 września – zagonem grupy pancerno-motorowej mjr. Włodzimierza Bochenka na Kowel – 3 Armia gen. Władysława Sikorskiego. Rosyjski front na Wołyniu został w ciągu kilku dni zdruzgotany i przeciwnik rozpoczął szybki odwrót. W dniach 14-16 września 1920 roku wojska 6 Armii rozbiły lewe skrzydło bolszewickiej XIV Armii. Strona polska nie zdołała jednak osaczyć ani zniszczyć tej części sił nieprzyjaciela. Również tutaj Armia Czerwona poniosła ogromne straty i została zmuszona do odwrotu. Pomyślny przebieg operacji i duży zakres samodzielności, jaki Naczelny Wódz pozostawił szefowi SG w planowaniu i prowadzeniu operacji na południu, pozwoliły gen. Rozwadowskiemu już 22 września – kiedy bitwa nad Niemnem dopiero się rozpoczynała i trudno było przewidzieć jej ostateczny rezultat – na przystąpienie do realizacji własnego pomysłu wycofania części sił z południa i skierowania ich do współdziałania z prawym skrzydłem wojsk prowadzących operację niemeńską. Był pewien, że bieg wydarzeń potwierdzi słuszność jego decyzji, aczkolwiek zdawał sobie sprawę, iż nie jest ona zbieżna z koncepcją Naczelnego Wodza. Świadczy o tym fragment rozmowy gen. Rozwadowskiego z płk. Tadeuszem Piskorem, szefem Oddziału III SG, który podczas bitwy nad Niemnem pełnił funkcję szefa Sztabu Ścisłego Naczelnego Wodza. Informując płk. Piskora o zarządzonym przegrupowaniu wojsk, gen. Rozwadowski dodał: *Proszę to powoli Komendantowi infiltrować, bo ja tutaj wolę nie mówić, żeby nie było kontrord. Dopiero potrzeba odczuta na miejscu dozwoli tę sprawę poruszyć korzystnie*²².

Ofensywa polska na Wołyniu spowodowała bezładny na wielu odcinkach frontu odwrót nieprzyjaciela, jednak została zatrzymana, zanim doszło do rozbicia jego głównych sił. Polską 3 Armię rozwiązano i rozpoczęto przerzucanie jej dywizji do nowych miejsc koncentracji. Odtworzona rozkazem Naczelnego Wodza z 26 września 1920 roku otrzymała zadanie osłony, od strony Wilna i Mołodeczna, działań 2 Armii oskrzydających siły nieprzyjaciela.

W związku z rozwojem sytuacji na froncie, 24 września Główny Kwaternistrz wydał dyspozycje materialne do przegrupowania, określił linie kolejowe zaopatrujące poszczególne armie: 6 Armia – 4 linie z podstawy materialnej Krasne, 3 Armia – 3 linie z podstaw materialnych Lublin i Brześć Litewski, 4 Armia – 1 linia z podstawy Czeremcha, 2 Armia – 3 linie z podstawy Białystok. Z uwagi na trudności w uruchomieniu linii kolejowych należało położyć nacisk na właściwy rozdział

²¹ NDWP (SGen.) Połowy szef inżynierii i saperów, 9 IX 1920 r., Do szefa SGen. (przez I zastępcę). Umocnienia na froncie wschodnim. Potrzebna ilość drutu kolczastego, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 243-244.

²² Kwatera Główna Naczelnego Dowództwa. Rozmowa juzowa przeprowadzona 22 IX 1920 r. Rozmawiają gen. Rozwadowski i płk Piskor, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2 (20 IX-18 X)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 1999, s. 100.

środków transportowych między jednostki przez dowództwa armii, a także dążyć do utworzenia 30-dniowych zapasów żywności w obrębie armii²³.

Bitwą nad Niemnem kierował osobiście Naczelny Wódz, on też podejmował decyzje kluczowe dla rezultatu walk. Szef SG skupił uwagę na południowym odcinku frontu. Dążąc do wsparcia operacji nad Niemnem, gdzie – jak słusznie przyjmował – ważyły się losy wojny, podjął z własnej inicjatywy postanowienia, które zapewniły Wodzowi Naczelnemu wsparcie dodatkowych dywizji. Z drugiej strony decyzje te prawdopodobnie ocaliły od zniszczenia główne siły Armii Czerwonej na Wołyniu i w Galicji. Krytyczną analizę wpływu decyzji gen. Rozwadowskiego na przebieg działań polskich na południowym odcinku frontu przedstawił prof. zw. dr hab. Grzegorz Nowik w tomie dokumentów operacyjnych do Bitwy Wołyńsko-Podolskiej 1920 roku²⁴.

ORGANIZACJA ETAPÓW I WYKORZYSTANIE WOJSK ETAPOWYCH

Wojna Polski z Rosją bolszewicką, poza kilkoma tygodniami lata 1920 roku, toczona była na terenach leżących na wschód od centrum II Rzeczypospolitej. Z krajem, który był bazą zaopatrzenia i uzupełnień dla walczącej armii, łączyły front nieliczne i mocno wyeksploatowane podczas I wojny światowej linie kolejowe oraz znajdujące się w równie złym stanie drogi. Przebiegały one przez obszary zamieszkałe w większości przez ludność nastawioną do polskich władz obojętnie lub wrogo, podatną na argumenty bolszewickiej propagandy. Postawa mieszkańców i rozległość terenu stwarzały dogodne warunki dla bolszewickiej dywersji, partyzantki, które mogły zagrozić komunikacji kraju z frontem. Aby temu przeciwdziałać i zabezpieczyć obszary stanowiące bezpośrednie zaplecze frontu, z terytorium kraju, które podlegało kompetencji MSWojsk., wydzielono tzw. obszar wojenny, obejmujący tereny przyległe do linii frontu – podlegał on Naczelnemu Dowództwu. Rozkaz Sztabu Generalnego nr 97 z 8 marca 1919 roku nakazywał zorganizowanie na obszarze wojennym okręgów etapowych, po jednym dla każdej walczącej grupy wojsk. Na obszarze okręgów etapowych mieściły się węzły komunikacyjne, do których przesyłano z kraju zaopatrzenie i wyposażenie dla wojska, jak również – zaspokajające potrzeby walczącej armii – magazyny, obozy szkoleniowe, warsztaty, szpitale itp. Dowództwom okręgów etapowych przydzielano bataliony etapowe, formowane na wzór batalionów piechoty, ale słabo wyposażone w broń ciężką. Przy ich pomocy, a także pododdziałów żandarmerii, dowództwa okręgów etapowych miały zapewnić bezpieczeństwo na podległym terenie i warunki dla jego planowej eksploatacji przez armię. Do obowiązków formacji etapowych należało między innymi: zwalczanie partyzantki, band rabunkowych, wyłapywanie

²³ NDWP (SGen.) Oddział IV, 24 IX 1920, Zarządzenia i dyspozycje materialne do przegrupowania, [w:] tamże, s. 175-178.

²⁴ *Bitwa wołyńsko-podolska 5 IX-21 X 1920. Dokumenty operacyjne*, red. M. Tarczyński, Oficyna Wydawnicza Rytm, Muzeum Józefa Piłsudskiego, Warszawa – Sulejówek 2014, s. 1251-1264, 1267-1273.

komunistycznych agitatorów i rozbitków z Armii Czerwonej, ochrona ważnych obiektów wojskowych, węzłów komunikacyjnych, linii kolejowych, mostów, eskortowanie jeńców wysyłanych w głąb kraju²⁵. W grudniu 1919 roku Oddział IV Sztabu Generalnego przemianowano na Oddział IV Etapów podlegający II zastępcy szefa SG. W końcu maja 1920 roku zaplecze Frontu Litewsko-Białoruskiego ochraniało 18 batalionów etapowych, a kolejnych 13 batalionów strzegło zaplecza Frontu Ukraińskiego. Oddziały etapowe zapewniały znaczące wsparcie wojskom frontowym podczas odwrotu: pomagały w ewakuacji, budowały linie obronne, wiele z nich uczestniczyło w walkach z Armią Czerwoną i mimo że nie były do tego wyszkolone ani wyposażone, niejednokrotnie stanowiły ostatnią rezerwę w rękach dowódców polskich jednostek²⁶. Trudne warunki odwrotu, pod silnym naciskiem nieprzyjaciela, były przyczyną chaosu i niewłaściwego używania batalionów etapowych. 26 lipca 1920 roku Sztab Generalny rozesał Instrukcję w sprawie uporządkowania etapów podpisaną przez szefa SG gen. Rozwadowskiego²⁷. Instrukcja zawierała między innymi krytyczną ocenę traktowania „etapów” przez dowództwa armii, frontów i wielkich jednostek, którym wytknięto lekceważenie potrzeb formacji etapowych, pomijanie i niewypełnianie dyrektyw Naczelnego Dowództwa *o konieczności pieczołowitego wprost dbania i poważnego zajęcia się organizacją etapów*²⁸ oraz częste obsadzanie stanowisk „na etapach” oficerami nieznanymi specyfiki służby etapowej, niewykazującymi należytej energii i zdecydowania w pełnieniu swoich obowiązków. Sztab Generalny stanowczo zakazywał kierowania oddziałów etapowych do walki, gdyż *wojska te, jako liniowe, przedstawiają wyłącznie w dużym stopniu ujemną wartość. Każdy członek armii musi pełnić tę służbę, do jakiej jest przeznaczony, jeśli całość ma funkcjonować należycie*²⁹. Konstatacja ta była słuszna co do zasady, ale nie do końca uwzględniła realia frontu. W obliczu bardzo trudnego położenia i braku rezerw istniała już praktyka wykorzystywania formacji etapowych do wzmacniania linii bojowej i jako źródła rezerw dla oddziałów liniowych. Na północnym odcinku frontu, w pasie działania 1 Armii, z pięciu batalionów etapowych została sformowana brygada ppłk. Wacława Szokalskiego, którą 13 lipca kierowano na front pod Bogdanowem. III krakowski batalion etapowy oraz batalion zapasowy wojsk etapowych i wartowniczych weszły w skład załogi Grodna. Począwszy od 11 lipca, w czterotygodniowych walkach 12 i 13 Dywizji Piechoty nad Zbruczem i Seretem (6 Armia) uczestniczyło łącznie osiem

²⁵ Szerzej na temat organizacji, zadań i funkcjonowania etapów podczas wojny z Rosją bolszewicką – zob. J. Odziemkowski, *Polskie formacje etapowe na Litwie i Białorusi 1919-1920*, [Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjonalnej Zakonu Pijarów], Kraków 2011. Tamże źródła i literatura.

²⁶ Po raz pierwszy batalionów etapowych użyto do obsadzenia linii frontu po przełamaniu obrony polskiej przez 1 Armię Konną pod Samhorodkiem na Ukrainie. 9 czerwca kilka batalionów skierowano do obsadzenia linii rzeki Boh, ale do walk z konnicą Budionnego nie doszło.

²⁷ Naczelne Dowództwo WP. Oddział IV. 26 VII 1920 r., Instrukcja w sprawie uporządkowania etapów, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1 (25 VII-5 VIII)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 2002, s. 165-167.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

batalionów etapowych oraz dwa wartownicze. W materiale źródłowym napotkać można mocno zróżnicowane opinie na temat formacji etapowych – od bardzo krytycznych po dobre, a nawet bardzo dobre. Dowodzi to, że wartość batalionów etapowych była mocno zróżnicowana. Co warto podkreślić, mimo że były znacznie gorzej wyposażone i wyszkolone od wojsk frontowych, kilkakrotnie wyraźnie zaznaczyły swoją obecność na polu walki, prowadząc skuteczną obronę lub uczestnicząc z powodzeniem w natarciach i kontratakach. Ponościły także porażki i duże straty na skutek błędów w dowodzeniu oraz właśnie niedostatecznego wyszkolenia i wyposażenia. Formacje etapowe wspierały także 5 Dywizję Piechoty – przydzielono jej bataliony wartownicze: 3/III kielecki i 2/V krakowski, a pod koniec lipca także 1/IV łódzki. Łącznie jednostki frontowe 6 Armii wspierało trzynaście batalionów etapowych i wartowniczych³⁰.

Pod względem liczebności formacje etapowe i wartownicze stanowiły około 40% sił 12 Dywizji Piechoty, 25% sił 13 Dywizji Piechoty i około 20% sił 5 Dywizji Piechoty, a także jedną trzecią stanu osobowego 7 Dywizji Piechoty broniącej linii Bugu. Latem 1920 roku tworzyły zatem znaczący odsetek stanu osobowego kilku dywizji piechoty. Na inne wsparcie piechota nie mogła wtedy liczyć. Dlatego, w obliczu bardzo napiętej sytuacji na froncie, natychmiastowe wycofanie etapów na tyły musiałyby wpłynąć negatywnie na możliwości bojowe wymienionych dywizji. Wymagałoby najpierw znalezienia odwodów, które wypełniłyby luki powstałe po odejściu batalionów etapowych. Dlatego plany NDWP wycofania z frontu formacji etapowych i wartowniczych w pełni zrealizowano dopiero wówczas, kiedy wygasło natarcie przeciwnika na południu, a zwycięstwo nad Wisłą doprowadziło do zniszczenia większości sił przeciwnika na północnym odcinku frontu. Niektóre bataliony etapowe 3 Armii pozostały na froncie aż do początków drugiej dekady września 1920 roku. Wzbraniając się przed użyciem batalionów etapowych na linii frontu, SG uważał za celowe wykorzystywanie tych formacji do obrony ważniejszych węzłów kolejowych i etapowych położonych na zapleczu frontu. Sądono, że po odpowiednich przygotowaniach mogą one z powodzeniem prowadzić obronę tych węzłów na wypadek rozruchów miejscowej ludności lub przedarcia się kawalerii nieprzyjaciela na tyły wojsk polskich³¹. Praktyczną realizację tego pomysłu widać we włączaniu oddziałów wojsk etapowych w skład załóg: Kowła, Chełma, Lwowa, Zamościa, Lublina. 28 lipca wydano zarządzenie o powiększeniu obszaru wojennego poszczególnych armii. W związku z tym do okręgu etapowego 1 Armii dołączono powiaty: Łomża, Wysokie Mazowieckie, Kolno, Szczuczyn. Równocześnie DOE 4 Armii wycofano do Łukowa, DOE 1 Armii do Małkini, DOE 2 i 3 Armii pozostawiono w Chełmie, a DOE 6 Armii w Winnikach pod Lwowem³².

³⁰ Dowództwo 6 Armii. Operacyjny rozkaz zaopatrzenia nr 17 z 17 VIII 1920, CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.127.

³¹ NDWP Sztab Generalny, 29 VII 1920 r., (*Zarządzenie do Dłwo Frontu Północno-Wschodniego, Dłwo Frontu Południowo-Wschodniego*, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część I...*, dz. cyt., s. 399.

³² NDWP (SGen.) Oddział IV, 28 VII 1920 r., Obszar Wojenny, powiększenie, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część I...*, dz. cyt., s. 345.

2 sierpnia NDWP rozkazem L.39710/IV2 nakazało czasowe zniesienie DOE 2 i 3 Armii, motywując swoją decyzję dalszym odwrotem i trudnościami wynikającymi z *ciągłego przekazywania kraju pod kompetencję DOE-nów*. Na południowym odcinku frontu cały teren na wschód od Sanu uznano za obszar wojenny *pozostający jednakże pod rozkazami DOGeny Lwów* [Dowództwa Okręgu Generalnego Lwów – przyp. aut.], *z tym że pod względem bezpieczeństwa i przygotowania kraju do obrony podporządkowuje się DOGen. Lwów dowództwu odnośnej armii*³³. Podzielono go na obszar ściśle operacyjny rozciągający się na zachód od frontu do linii rzek Dniestr – Żłota Lipa – Bug, następnie do Kamionki Strumiłowej i dalej, zachodnią granicą powiatu Sokal, oraz na obszar etapowy – położony dalej na zachód od zarysowanej linii aż po San³⁴. 12 sierpnia czasowej likwidacji uległo także DOE 6 Armii.

Powodzenie ofensywy znad Wierpra i wyraźne spowolnienie marszu Armii Czerwonej na południowym odcinku frontu dało dowództwu polskiemu szansę na uporządkowanie zaplecza frontu. 19 sierpnia 1920 roku NDWP wysłało polecenie reaktywacji DOE, których funkcjonowanie zawiesił rozkaz L.39710/IV2³⁵.

19 sierpnia główny kwatermistrz i II zastępca szefa SG gen. Mieczysław Norwid-Neugebauer wydał rozporządzenie o zabezpieczeniu etapów Frontu Środkowego. Ponieważ po szybkim przejściu wojsk prowadzących pościg za nieprzyjacielem obszar tyłowy frontu pełen był rozbitków i rozproszonych oddziałów Armii Czerwonej, rozporządzenie nakazywało użyć do zabezpieczenia terenu sił DOE 4 Armii skoncentrowanych w Dęblinie oraz DOE 2 i 3 Armii stojących w Tarnobrzegu, a także wojsk straży kolejowej; ochrony wymagała zwłaszcza linia etapowa Warszawa – Mińsk Mazowiecki – Siedlce³⁶. Po zwycięstwie nad Wisłą przystąpiono do reorganizacji i rekonstrukcji okręgów etapowych. Wspomniana wcześniej instrukcja materialna do organizacji frontu wschodniego wydana 24 sierpnia 1920 roku przez Oddział IV SG wprowadziła podział obszaru wojennego na cztery okręgi etapowe: 2 Armii, 4 Armii, 3 Armii i 6 Armii, określiła obszar okręgów i rozdzieliła między cztery DOE 37 batalionów etapowych. Wojska etapowe i żandarmeria etapowa otrzymały rozkaz przygotowania się do przesunięcia naprzód i obsadzenia powiatów wyzwolonych spod bolszewickiej okupacji, a dowództwa etapowe – gotowości do natychmiastowego objęcia urzędowania. Dowództwa armii zostały zobowiązane do wycofania wszystkich batalionów etapowych z frontu oraz podania ich stanów i braków w nieprzekraczalnym terminie do 5 września 1920 roku³⁷.

³³ DOE 6 Armii. Rozwiązanie i likwidacja DOE 2 i 3 Armii, 11 VIII 1920, CAW, DOE 6 Armii, I.331.28.5.

³⁴ Tamże.

³⁵ Depesza kwatermistrzostwa 3 Armii do NDWP z 30 VIII 1920, CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.135; Szerzej o kłopotach z reaktywacją DOE i wyciągnięciem oddziałów z frontu – zob. Meldunek płk. Kalickiego, kwatermistrza 2 Armii z 23 VIII 1920 i odpowiedź NDWP z 29 VIII 1920, CAW, Dowództwo 2 Armii, I.311.2.324.

³⁶ NDWP (SGen.) Oddział IV, 19 VIII 1920 r., Zabezpieczenie etapów Frontu Środkowego, CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.101.

³⁷ NDWP (SGen.) Oddział IV, 24 VIII 1920 r., Instrukcja materialna do reorganizacji frontu wschodniego, CAW, Oddział IV NDWP, I.301.10.45; NDWP (SGen.) Oddział IV, 30 VIII 1920 r., Wytyczne z zakresu służby kwatermistrzowskiej po przegrupowaniu, CAW, Szefostwo służby łączności NDWP, I.301.13.30.

Rozkaz z 4 września zapowiedział przesunięcia zachodniej granicy obszaru wojennego dalej na wschód z dniem 15 września i wyznaczył liczbę powiatów etapowych na obszarze etapowym każdej armii. Jako główne zadanie dowództw okręgów etapowych wskazywał – obok zabezpieczenia obszaru etapowego – udzielanie pomocy ludności cywilnej, naprawę mostów, dróg i linii telegraficznych³⁸.

W wydanych przez głównego kwatermistrza gen. Mieczysława Norwida-Neugebauera 10 września 1920 roku zarządzeniach materialnych do przygotowania operacji 3, 4 i 6 Armii zadania wojsk etapowych określono następująco: szybkie obsadzanie garnizonów, ważnych węzłów komunikacyjnych, ochrona linii kolejowych, wydzielenie rezerw dla celów asystencji. Żandarmeria polowa miała obsadzić dwa kordony bezpieczeństwa – jeden na granicy obszaru etapowego i ścisłego obszaru operacyjnego, drugi na granicy obszaru etapowego i kraju³⁹.

Wobec postępów polskiej ofensywy NDWP zapowiedziało w zarządzeniu materialnym 3 października 1920 roku przesunięcie z dniem 15 października zachodniej granicy obszaru wojennego dalej na wschód. Do tego terminu należało przenieść bataliony etapowe i żandarmerię polową etapową na nowy obszar wojenny wyznaczony w zarządzeniu⁴⁰.

EWAKUACJA OBSZARU ZAGROŻONEGO INWAZJĄ BOLSZEWICKĄ

Bitwy nad Wisłą i nad Niemnem poprzedziła – podobnie jak każdą operację wojсковą, zwłaszcza tak szeroko zakrojoną – olbrzymia praca logistyczna i transportowa. W ramach przygotowań należało dokonać przegrupowania wojsk, uzupełnić szeregi zdziesiątkowanych oddziałów frontowych, niezbędne wyposażenie, wyżywienie, zaopatrzenie w amunicję. Wszystko to musiało przebiegać w dużym tempie – i nad Wisłą, i nad Niemnem czynnik czasu odgrywał istotną rolę – a polskie dowództwo borykało się z brakiem kadr, niedostatecznym zapleczem technicznym i chronicznym niedoborem taboru kolejowego, jedyne w owym czasie szybkiego środka transportu mas wojska i zaopatrzenia. Dlatego też warunkiem niezbędnym do zakończenia przygotowań w nakazanych terminach było pomyślne przeprowadzenie ewakuacji do centrum kraju sprzętu i zapasów znajdujących się na terenach zagrożonych inwazją Armii Czerwonej. Wojsko i ludność cywilną obsługiwało tam około 20 tysięcy wagonów, to jest około 40 procent całego taboru kolejowego, jakim dysponowało wówczas państwo polskie. Należało ewakuować także nieliczny, ale – jak doświadczenia frontu wykazały – bardzo użyteczny sprzęt samochodowy.

³⁸ NDWP (SGen.) Oddział IV, 4 IX 1920 r., Obszar wojenny. Przesunięcie granicy na wschód, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1020. Dokumenty operacyjne. Część I...*, dz. cyt., s. 131-133.

³⁹ NDWP (SGen.) Oddział IV, 10 IX 1920 r., Zarządzenia materialne. Przygotowanie operacji 3 oraz 6 i 4 Armii, CAW, Szefostwo kolejnictwa polowego NDWP, I. 301.15.106.

⁴⁰ NDWP (SGen.) Oddział IV, 3 X 1920 r., Zarządzenie materialne, CAW, Szefostwo kolejnictwa polowego NDWP, I.301.15.106.

Przygotowanie kolejnictwa do obsługi walczących wojsk rozpoczęto już w listopadzie 1918 roku, kiedy w Galicji zaczynał tworzyć się front wojny polsko-ukraińskiej. 28 listopada 1920 roku w skład SG włączono szefa Kolejnictwa Wojskowego, który objął kierownictwo Oddziału III (kolejowego). Odpowiadał on za eksploatację sieci kolejowej przez armię, formowanie i szkolenie oddziałów kolejowych, budowę i wyposażenie pociągów pancernych. Po kolejnych reorganizacjach w strukturze SG utworzono Szefostwo Kolejnictwa Polowego. Szef kolejnictwa polowego podlegał II zastępcy szefa Sztabu Generalnego – Głównemu Kwatermistrzowi. Był organem kierowniczym dla kolejnictwa wojskowego na froncie. Podlegały mu szefostwa kolejnictwa armii i frontów. Odpowiadał za użycie wojsk kolejowych armii, odbudowę i uruchomienie zniszczonych linii kolejowych oraz nowych połączeń kolejowych potrzebnych armii, a także za dysponowanie (w porozumieniu z Oddziałem Operacyjnym) pociągami pancernymi. Wiosną 1919 roku zorganizowano regularny dowóz koleją zaopatrzenia, wyposażenia i uzupełnień na front. W strefie przyfrontowej, tam gdzie było to możliwe, wykorzystywano miejscowe linie kolejowe do rozwożenia zaopatrzenia i uzupełnień dla walczących jednostek. Szwankowała organizacja, personel nie zawsze posiadał odpowiednie kompetencje, wiele torowisk pilnie wymagało remontu, a przecież właśnie potencjał kolei polskich przez cały okres wojny z bolszewicką Rosją warunkował możliwości zaopatrywania i przewozu wojska. Tym samym musiał być brany pod uwagę przy planowaniu każdej operacji⁴¹.

Innym środkiem szybkiego transportu, który okazał się bardzo przydatny podczas wojny światowej, był samochód. Do formowania wojsk samochodowych przystąpiono w Polsce jesienią 1918 roku, jednak z uwagi na brak rodzimego przemysłu motoryzacyjnego, środków finansowych, wreszcie niewielkie zaplecze techniczne i kadrowe ich stan liczebny nie osiągnął większych rozmiarów. Latem 1920 roku wojska samochodowe tworzyło dziesięć połowych dywizjonów samochodowych (odpowiednik batalionu). Wojska te posiadały: 24 kolumny samochodów ciężarowych, podzielone na kolumny ciężkie (wozy powyżej dwóch ton ładowności) i lekkie (poniżej dwóch ton ładowności), cztery kolumny samochodów sanitarnych, cztery kolumny samochodów pancernych, pięć kolumn samochodów osobowych, rezerwę samochodową Naczelnego Wodza, osiem warsztatów, trzy składy, szkołę kierowców. Etatowo kolumna liczyła 20 samochodów – w rzeczywistości znacznie mniej, ponieważ część sprzętu nie nadawała się do eksploatacji. Lokalnie wojska samochodowe stanowiły niejednokrotnie cenne uzupełnienie kolejnictwa, ale w żadnym razie nie mogły go zastąpić.

Latem 1920 roku przed kolejnictwem stanęło wyzwanie w postaci ewakuacji z terenów zagrożonych inwazją Armii Czerwonej. Z uwagi na ich rozległość, tempo posuwania się frontu, niedostatek taboru, paliwa i wykwalifikowanego personelu było

⁴¹ Szerzej o tym – zob. J. Odziemkowski, *Polskie kolejnictwo wojskowe na Froncie Wschodnim 1918-1920*, [Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjalnej Zakonu Pijarów], Kraków 2011, tamże literatura i źródła.

to przedsięwzięcie wyjątkowo trudne. Ewakuacji podlegały wszelkiego rodzaju zapasy i sprzęt wojskowy, ośrodki zapasowe pułków, urzędy cywilne i wojskowe, zdobycz wojenna, rodziny kadry wojskowej, policji i urzędników państwowych, maszyny i zapasy surowców niezbędne dla przemysłu pracującego na potrzeby armii. Ewakuacją zarządzało NDWP w porozumieniu z MSWojsk. Wyznaczało linie kolejowe do jej przeprowadzenia oraz miejsca docelowe transportów (centra ewakuacyjne), a także nowe podstawy etapowe dla poszczególnych armii oraz miejsca organizacji obozów koncentracyjnych dla rozbitków i dezertersów – po jednym na armię. Ewakuacją wojskową i cywilną kierowały władze wojskowe: na obszarze wojennym dowództwa armii poprzez swoje komisje ewakuacyjne (komisje „Ewa”), na obszarze kraju DOGen. przez referaty „Ewa”. Na podstawach etapowych, na których komisje nie miały swoich ekspozytur, za przebieg ewakuacji odpowiadały Centralne Stacje Rozdzielcze Armii. Przy Ministerstwie Kolei Żelaznych funkcjonowała Centralna Komisja Ewakuacyjna.

5 lipca 1920 roku szef Kolejnictwa Polowego rozesał referentom kolejowym przy dowództwach armii *Instrukcję ewakuacyjną*. Dokument ten dzielił ewakuację na trzy fazy, obszar nią ujęty na kilka stref, a ponadto określał jej zasady, przebieg, wskazywał materiały i sprzęt, jakie należało ewakuować w pierwszej kolejności⁴². Z uwagi na pojawiające się oznaki chaosu oraz małą przepustowość linii kolejowych na wschodzie, która była przyczyną zatorów i mogła paraliżować przebieg ewakuacji, 20 lipca NDWP oddelegowało oficerów na główne węzły kolejowe, dokąd ściągały transporty ewakuacyjne ze Stanisławowa, Lwowa, Brześcia Litewskiego, Siedlec, Dębina, Białegostoku, Modlina. Dzięki ofiarnej pracy kolejarzy i batalionów kolejowych zdołano rozładować ogromny zator kolejowy na węzle białostockim i ewakuować w ostatnich dniach przed inwazją bolszewicką (23-28 lipca) 7230 wagonów z zapasami i sprzętem. Przez Brześć Litewski do Dębina przybył tabor szerokotorowy ewakuowany z Ukrainy i Białorusi – łącznie 201 parowozów, 379 wagonów osobowych i 6029 towarowych, a przez Zdołbunów do Lwowa ewakuowano 1675 wagonów szerokotorowych. Stanowiło to łącznie około 30 procent całego taboru towarowego, jakim dysponowały koleje polskie latem 1920 roku. Do tego należy dodać tabor, który towarzyszył cofającym się wojskom. Straty kolejnictwa podczas odwrotu objęły tylko około 1,5 tysiąca wagonów; część trzeba było pozostawić z powodu złego stanu technicznego, część z uwagi na brak parowozów. Do wyjątków należały przypadki przechwycenia przez nieprzyjaciela załadowanego transportu.

28 lipca Główny Kwatermistrz nakazał bezzwłocznie przymusową ewakuację strefy III, tj. obszaru *od Brześcia wzdłuż Bugu i dalej na północny wschód i wschód od zwróconych w stronę kraju granic powiatów Sokółów Podlaski, Węgrów, Ostrów, Ostrołęka*⁴³. Majątek wojskowy należało wywieźć koleją do centrów ewakuacyjnych Łódź, Łowicz i Kutno, majątek cywilny – do centrów w Toruniu, Włocławku,

⁴² Instrukcja ewakuacyjna, CAW, Dowództwo 4 Armii, I.311.4.511.

⁴³ NDWP (S.Gen.) Oddział IV 28 VII 1920 r., Ewakuacja: strefa III i IV, CAW, Dowództwo Frontu Płd. Wsch., I.310.7.29.

Bydgoszczy i Inowrocławiu. Zarządzenie z 28 lipca wyznaczało również dla całego frontu IV strefę, którą należało przygotować do ewakuacji. Obejmowała ona obszar na wschód od linii kolejowej Ławoczne – Stryj – Chodorów – Lwów – Rawa Ruska, stąd dalej do zachodnich granic powiatów Tomaszów, Hrubieszów, Chełm, Włodawa, Radzyń i dalej na wschód od linii kolejowej Łuków – Siedlce – Mińsk Mazowiecki – Tłuszcz – Wyszków, stąd na północ i wschód od rzek Narwi i Wkry.

W związku z dalszym odwrotem armii Główny Kwatermistrz wyznaczył także nowe podstawy etapowe dla poszczególnych armii: dla 6 Armii – Przemyśl, dla 2 i 3 Armii – Dęblin, dla 4 Armii i Grupy Poleskiej – Skierniewice, dla 1 Armii – Modlin. Do tych miast należało niezwłocznie ewakuować etapowe magazyny żywnościowe i mundurowe. Jako podstawowe linie etapowe wyznaczono dla 6 Armii: linię kolejową Dęblin – Lublin – Przemyśl, a dalej wszystkie położone na wschód od Przemyśla linie kolejowe w Galicji, dla 2 i 3 Armii: linię Dęblin – Chełm – Kowel, wraz z odgałęzieniami na południe, dla 4 Armii: Skierniewice – Warszawa – Siedlce i dalej w kierunku Czeremchy oraz na Łuków – Brześć Litewski, dla 1 Armii: Modlin – Warszawa – Małkinia.

30 lipca ukazało się zarządzenie o wycofaniu zakładów taborowych armii (magazynów, warsztatów taborowych, szpitali, koni, zapasów dla koni) na lewy brzeg Wisły i Sanu: 6 Armii – do Rzeszowa, Tarnowa, Nowego Sącza, 2 i 3 Armii – do Radomia i Kielc, 4 i 1 Armii – do Łowicza, Kutna, Łodzi⁴⁴.

7 sierpnia Główny Kwatermistrz rozesłał zarządzenie w sprawie ewakuacji strefy IV do wyznaczonych centrów ewakuacyjnych: 6 Armia i część 2 Armii – do rejonu Rzeszów-Tarnów-Nowy Sącz, 5 Armia i część 2 Armii – do rejonu Radom-Kielce, 4 i 1 Armie – do rejonów Łowicz-Łódź-Kutno. Zarządzenie wyznaczało również nowe miejscowości i rejonu na podstawy etapowe armii: 6 Armia i sojusznicza armia ukraińska – Przemyśl z pomocniczymi podstawami Lwów i Stanisławów, 3 Armia – Tarnobrzeg z pomocniczymi podstawami Lublin i Jarosław, 4 Armia – Skarżysko z pomocniczymi podstawami Dęblin i Lublin, 2 Armia – Radom z pomocniczą podstawą w Grójcu, 1 Armia – Łódź z pomocniczą podstawą w Warszawie, 5 Armia – Toruń z pomocniczymi podstawami w Mławie i Sochaczewie. Określono ponadto linie etapowe dowozowe: 6 Armia – Przemyśl-Lwów i Przemyśl-Stanisławów, 3 Armia – Tarnobrzeg-Lublin i Tarnobrzeg-Przeworsk-Jarosław, 4 Armia – Skarżysko-Dęblin i Dęblin-Lublin, 2 Armia – Radom-Lublin i samochodami Warszawa-Góra Kalwaria, 1 Armia – Łódź-Warszawa, 5 Armia – Toruń-Mława i Toruń-Łowicz-Sochaczew oraz drogą wodną Wisłą do Modlina⁴⁵.

⁴⁴ NDWP (SGen.) Oddział IV, 30 VII 1920 r. Do dowództwa Frontu Południowo-Wschodniego. Przesunięcie zakładów tab. Armii, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 481-482.

⁴⁵ NDWP (SGen.) Oddział II, 7 VIII 1920 r., Zarządzenia Kwatermistrzowskie, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 65-69.

PRZEGRUPOWANIA, ZAOPATRZENIE I UZUPEŁNIENIE WOJSK PODCZAS PRZYGOTOWAŃ DO BITEW NAD WISŁĄ I NAD NIEMNEM

Kwestia funkcjonowania transportu kolejowego nabrała ogromnego znaczenia w trakcie przygotowań do bitwy nad Wisłą, należało bowiem dokonać przegrupowania wojsk, uzupełnić szeregi zdziesiątkowanych oddziałów frontowych, zapewnić im niezbędne wyposażenie i wyżywienie. Już wcześniej podejmowano kroki, które miały usprawnić funkcjonowanie kolejnictwa wojskowego i komunikację kolejową na obszarach na wschód od Wisły. Rozkaz Naczelnego Dowództwa Nr SGen. 2945/kol I z 16 lipca 1920 roku uregulował etaty szefów kolejnictwa armii oraz prawa i obowiązki szefów kolejnictwa frontów i armii. 1 sierpnia ukazała się *Instrukcja o uregulowaniu transportu kolejowego do celów operacyjnych*⁴⁶. Nakazywała ona między innymi kierowanie pociągów ewakuacyjnych w całości do miejsc przeznaczenia, oczyszczenie sieci kolejowej na wschód od Wisły z transportów ewakuacyjnych i zaprzestanie ewakuacji zdobyczy wojennej z wyjątkiem najcenniejszej.

3 sierpnia gen. Norwid-Neugebauer wydał zarządzenie w sprawie zaopatrzenia w amunicję. Podawało ono dokładne wyliczenie dziennego zapotrzebowania na amunicję dywizji piechoty i brygady jazdy oraz wagonów kolejowych niezbędnych do jej przewozu, nakazywało bezwzględnie jak najdalej idącą oszczędność taboru przy formowaniu pociągów amunicyjnych⁴⁷.

W ślad za rozkazem NDWP nr SGen. 41000/IV z 7 sierpnia 1920 roku szef kolejnictwa polowego rozesłał 8 sierpnia rozporządzenie określające przydział wojsk kolejowych dla poszczególnych armii, organizację szefostw kolejowych frontów i armii oraz – w związku z powstaniem Frontu Środkowego i 5 Armii – przydział personelu dla szefów kolejnictwa frontów i armii. Rozporządzenie uściślało kompetencje i podległości służbowe, nakazywało zwrócenie szczególnej uwagi na dobór właściwego personelu do obsadzenia referatów transportowych przy szefach kolejnictwa armii. Dwutorowe magistrale kolejowe Lwów – Kraków – Warszawa i Lwów – Kraków – Radom, z uwagi na ich największą sprawność, wyznaczono na zasadnicze linie rokadowe frontu. Ponadto, w związku z rozkazem szefa SG, szef kolejnictwa polowego przypomniał o konieczności natychmiastowego zwolnienia wszystkich pociągów używanych dotychczas przez dowództwa dywizji, grup operacyjnych, armii i frontów w charakterze pociągów mieszkalnych⁴⁸.

Sztab Generalny kilkakrotnie zwracał uwagę na nieekonomiczne wykorzystywanie taboru kolejowego przez wojsko, przetrzymywanie wagonów z myślą o własnych potrzebach dowództw i oddziałów. W opinii z 14 sierpnia czytamy:

⁴⁶ CAW, Oddział V NDWP, I.301.11.63.

⁴⁷ NDWP (SGen.) Oddział IV, 3 VIII 1920 r., Zarządzenie w sprawie zaopatrzenia w amunicję, CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.6.

⁴⁸ NDWP (SGen.) Szef kolejnictwa polowego, 8 VIII 1920 r., Organizacja szefostw kol. frontów i armii, CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego I.310.7.29.

Wśród oficerów i szeregowych zapanował jakiś obłęd, mania mieszkania i jeżdżenia wagonami i przewożenie różnych, zgoła niepotrzebnych rzeczy z miejsca na miejsce⁴⁹.

Rozkaz szefa kolejnictwa polowego z 14 sierpnia o rozładowaniu wszystkich wagonów z wyjątkiem rezerwowych pociągów amunicyjnych dowodzi, że kolejnictwo polskie w dobie bitwy nad Wisłą z najwyższym trudem zaspokajało potrzeby walczącej armii⁵⁰. Prowadzi to do wniosku, że jednym ze źródeł polskiego sukcesu na polach decydujących bitew wojny z Rosją bolszewicką była udana ewakuacja zapasów z Kresów Wschodnich oraz większości taboru kolejowego latem 1920 roku.

Poszukując rezerw szybkiego transportu, SG zwrócił uwagę na wojska samochodowe. 8 sierpnia, celem lepszego wykorzystania szczupłego taboru samochodowego, zniesiono przydział kolumn samochodowych do poszczególnych dywizji; wszystkie kolumny przydzielone danej armii podlegały teraz wprost dowództwu armii. Ciężkie kolumny samochodowe, funkcjonujące jako przedłużenie linii kolejowych, miały być teraz używane wyłącznie do transportu amunicji i żywności w zwartych jednostkach. Dywizje, brygady jazdy i artylerii zatrzymywały tylko przydzielone im samochody osobowe. Generał Norwid-Neugebauer podkreślił, że przy przegrupowaniu kolumn samochodowych Naczelne Dowództwo bierze pod uwagę przeznaczenie danej armii i układ komunikacyjny, a wszystkie przesunięcia taboru samochodowego muszą być bezwarunkowo zakończone do 16 sierpnia⁵¹. Jednak transport samochodowy, z racji swojego ograniczonego potencjału, mógł w niewielkim stopniu uzupełniać transport kolejowy.

Kiedy jeszcze planowano stoczenie decydującej bitwy nad Bugiem, 25 lipca NDWP nakazało Dowództwu Frontu Północno-Wschodniego wyciągnięcie z frontu dywizji 1 i 4 Armii, które na skutek strat nie przedstawiały większej wartości bojowej. Jednostki te zamierzano wraz z artylerią i taborami przerzucić koleją do rejonu Ostrów – Siedlce – Biała, aby po uzupełnieniu i reorganizacji utworzyły rezerwę Naczelnego Dowództwa⁵². Bieg wydarzeń uniemożliwił realizację tego planu. Ostatecznie z frontu wycofano tylko 11 Dywizję Piechoty, którą przetransportowano do Warszawy i po uzupełnieniu użyto w sierpniu w walkach o warszawskie przedmieście.

3 sierpnia Oddział III SG wydał zarządzenie o jak najspiesniejszym przerzuceniu 18 Dywizji Piechoty koleją z południowego odcinka frontu do rejonu Łukowa, do dyspozycji NDWP oraz przetransportowaniu 65 Pułku Piechoty do Grupy Poleskiej. Rozkaz NDWP z 6 sierpnia skierował transporty 18 Dywizji Piechoty do Warszawy, a dywizja weszła w skład powstającej 5 Armii gen. Władysława Sikorskiego⁵³.

⁴⁹ Pismo SGen. Oddział IV z 14 VIII 1920, CAW, Dowództwo 1 Armii, I.311.1.16.

⁵⁰ Ruch transportowy na kolejach. Wdrożenie. Pismo NDWP z 14 VIII 1920 r., CAW, Dowództwo 1 Armii, I.311.1.16.

⁵¹ NDWP (SGen.), 8 VIII 1920 r., Uzupełnienie rozkazu I.41000/IV, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.29.

⁵² NDWP (SGen.) Oddział III, Zarządzenie z 25 VII 1920 r., [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 45.

⁵³ NDWP (SGen.) Oddział III, Zarządzenie przetransportowania oddziałów z południa do dyspozycji Naczelnego Dowództwa z 3 VIII 1920 r., [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 774.

Dowództwo każdej armii miało obowiązek przesyłania co pięć dni Naczelnemu Dowództwu (i dowództwu frontu, w skład którego armia wchodziła) meldunku zawierającego informacje o stanie bojowym dywizji, stanie zaopatrzenia wojska, miejscu postoju pociągu amunicyjnego przydzielonego armii, miejscu postoju dywizyjnych Parków Uzbrojenia oraz ilości amunicji znajdującej się w dyspozycji poszczególnych dywizji. Dowództwo frontu co pięć dni składało Naczelnemu Dowództwu meldunek o otrzymanych transportach amunicji. Na podstawie nadesłanych z frontu meldunków Oddział IV SG przygotowywał i rozsyłał do wojsk komunikaty o sytuacji materialnej frontu. Zawierały one między innymi informacje o wysłanych na front transportach zaopatrzenia, rozmieszczeniu własnych magazynów na obszarze etapowym armii, brakach występujących w oddziałach, stanie zdrowotnym wojska, czasem także o zdobyczy wojennej.

8 sierpnia 1920 roku II zastępca szefa Sztabu Generalnego i główny kwatermistrz gen. Norwid-Neugebauer zarządził przygotowanie w podstawach żywnościowych armii dwudekadowego, periodycznie uzupełnianego zapasu żywności i paszy:

- dla 5 Armii na stan 40 tysięcy ludzi i 19 tysięcy koni w Toruniu;
- dla 1 Armii na stan 100 tysięcy ludzi i 25 tysięcy koni w Skarżyskach;
- dla 3 Armii na stan 80 tysięcy ludzi i 20 tysięcy koni w Tarnobrzegu;
- dla 2 Armii na stan 30 tysięcy ludzi i 15 tysięcy koni w Radomiu;
- dla 6 Armii na stan 35 tysięcy ludzi i 15 tysięcy koni;
- dla grupy operacyjnej gen. Mychajło Omelianowicza-Pawlenkina na stan 30 tysięcy ludzi i 15 tysięcy koni w Przemyślu.

W celu usprawnienia ekspedycji zaopatrzenia do jednostek każda dywizja, grupa operacyjna, samodzielna brygada miała wysłać własnego oficera łącznikowego do właściwej sobie Centralnej Stacji Rozdzielczej Armii⁵⁴.

Oddział IV SG na podstawie meldunków nadsyłanych przez armie regularnie opracowywał komunikaty o sytuacji materialnej frontu, zawierające informacje o zdobyczy wojennej, zapasach amunicji, miejscach stacjonowania szpitali polowych, pociągów amunicyjnych, stanie umundurowania, zaprowiantowania oddziałów, przemieszczania Dowództw Powiatowych Etapów (DPE), DOE, stanie zdrowotnym wojska. Pierwsza połowa sierpnia była także okresem wzmożonego ruchu transportów kolejowych wojska i formacji marszowych przeznaczonych do uzupełnienia oddziałów frontowych. Obok 18 Dywizji Piechoty kolej przewiozła na front dywizję ochotniczą, pułki jazdy i piechoty przetrucane z Galicji na Front Północny, szereg batalionów i pułków ochotniczych, formacje IX i części XI serii marszówek (około 30 tysięcy żołnierzy). Kolei i – w ograniczonym zakresie – transportu samochodowego użyto również do przyspieszenia koncentracji wojsk nad Wiepitzem.

Oddział I SG regularnie rozsyłał do dowództw frontów informacje o wysyłce oddziałów marszowych mających stanowić uzupełnienie wojsk frontowych

⁵⁴ NDWP (SGen.), 8 VIII 1920 r., Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, L310:7.29.

– z podaniem numerów rozkazów zarządzających odejście „marszówek” na front, liczby pododdziałów marszowych, nazw formacji zapasowych, które je wystawiły, oraz pułków, dla których zostały przeznaczone⁵⁵. 30 lipca, wobec rysującej się możliwości zawarcia rozejmu, Oddział I SG rozesłał dowództwom frontowym zarządzenie nakazujące dostarczenie kurierem do Naczelnego Dowództwa do 7 sierpnia wykazu oddziałów wszystkich broni i zakładów oraz ich przybliżonych stanów liczebnych. W oparciu o te dane zamierzano w czasie rozejmu niezwłocznie przystąpić do uzupełniania braków⁵⁶.

4 sierpnia Oddział I SG wydał szczegółowe rozporządzenie regulujące sposób użycia uzupełnień. Zawierało ono dokładne instrukcje, według jakiego klucza należy przydzielać do oddziałów liniowych marszówki ochotnicze, nadprogramowe i formowane z rozbitków oraz omówienie ich wartości bojowej. Szef SG gen. Rozwadowski domagał się bezwarunkowego przestrzegania wskazówek zawartych w rozporządzeniu, argumentując, że pozwoli to na uzyskanie strategicznych rezerw koniecznych do wykonania rozstrzygającego uderzenia⁵⁷.

Reasumując, dzięki kolejnictwu w czerwcu, lipcu i pierwszej dekadzie sierpnia 1920 roku ewakuowano niemal wszystkie zapasy, sprzęt i dziesiątki tysięcy uchodźców z terenów zajmowanych przez bolszewików. Zdołano ocalić także praktycznie cały nadający się do użytku tabor samochodowy i zdecydowaną większość taboru kolejowego, w tym również zdobycznego taboru szerokotorowego, co miało istotne znaczenie dla funkcjonowania systemu zaopatrzenia, uzupełniania wojska i przerzutu oddziałów do miejsc koncentracji przed bitwą nad Wisłą. Gdyby podczas ewakuacji utracono nie 1,5 tysiąca wagonów – co przy tempie odwrotu można uznać za straty minimalne – ale kilka tysięcy, prawdopodobnie zabrakłoby taboru dla przeprowadzenia wszystkich niezbędnych przegrupowań oddziałów i dowozu zaopatrzenia. Tym bardziej że ruchowy charakter działań nie pozwalał na tworzenie stałych magazynów w obrębie poszczególnych armii, a dywizje nie dysponowały taborem własnym, zdolnym do dostarczenia zaopatrzenia ze składów dalej od frontu położonych. Na niewątpliwy sukces ewakuacji materiału kolejowego, który miał daleko idące, pozytywne dla strony polskiej implikacje, złożyły się: właściwe, w porę wydawane rozporządzenia Głównego Kwaternistrza i szefa Kolejnictwa Polowego, poprawne przeprowadzenie ewakuacji, ofiarna praca wojsk kolejowych i personelu kolei polskich. Krótko po zakończeniu bitwy

⁵⁵ Na przykład z informacji wysłanej 27 VII 1920 r. do dowództwa frontu Południowo-Wschodniego dowiadujemy się, że jednostki tego frontu otrzymały w ostatnich czasach trzydzieści jeden kompanii marszowych o łącznej liczbie 31 oficerów i 5735 szeregowych, które uzupełniły 1, 5, 6, 7, 19, 25, 26, 27, 32, 38, 39, 40, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54 pułki piechoty, NDWP (SGen.) Oddział I, 27 VII 1920, Do dowództwa Frontu Południowo-Wschodniego. Uzupełnienie 6 Armii, CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.6.

⁵⁶ NDWP (SGen.) Oddział I, 30 VII 1920 r., Wyekwipowanie dywizji podczas rozejmu. Stany liczebne. Ordre de Bataille i wykazy strat, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część I...*, dz. cyt., s. 477-478.

⁵⁷ NDWP (SGen.) Oddział I, 4 VIII 1920 r., Do dowództwa Frontu Południowo-Wschodniego. Sposób użycia uzupełnień, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część I...*, dz. cyt., s. 833-835.

nad Wisłą rozpoczęły się trwające blisko trzy tygodnie wielkie przegrupowania wojsk – marszem pieszym i koleją. Związane były z operacjami planowanymi w Galicji i na Wołyniu, porządkowaniem obsady północnego odcinka frontu oraz przygotowaniem do bitwy nad Niemnem. Celem ekonomicznego wykorzystania szczupłego taboru kolejowego NDWP przypominało o bezwzględnym zakazie używania pociągów jako stałego miejsca postoju sztabów. Zarządzono, iż do przenoszenia sztabów *na nie za dalekie przestrzenie* należy używać samochodów i wozów konnych, a pociągów jedynie w razie konieczności jednorazowego przewiezienia sztabu na większą odległość⁵⁸.

Przygotowany przez Naczelne Dowództwo rozkaz przegrupowania sił polskich z 26 sierpnia 1920 roku przewidywał przerzucenie koleją z Frontu Północnego 9, 18 i 10 Dywizji Piechoty oraz 2 Dywizji Jazdy płk. Gustawa Orlicz-Dreszera do 3 Armii, przetransportowanie 16 Dywizji Piechoty z Łomży do Czeremchy, a w dalszej kolejności 14 i 15 Dywizji Piechoty, transport XII Brygady Piechoty z Ostrołęki do Lwowa. Szykowano kolejne uzupełnienia ludzi, sprzętu i amunicji. Tego samego dnia Oddział I SG przedstawił program uzupełnienia stanów osobowych wojska do końca 1920 roku. Przewidywał on wysłanie na front pięciu serii marszówek, w tym: do pułków piechoty 497 kompanii marszowych, do batalionów etapowych 79 kompanii, dla kawalerii 98 szwadronów i 72 plutony marszowe. Program nie wymieniał liczby uzupełnień dla broni technicznych (artyleria, broń pancerna, lotnictwo) ani dla batalionów saperów. Uprzedzono, że z uwagi na liczbę uzupełnień MSWojsk. nie będzie w stanie zasilac wojsk frontowych oficerami i podoficerami poza tymi, którzy będą wysłani na front razem z marszówkami⁵⁹. Z uwagi na podpisanie rozejmu kończącego działania wojenne program uzupełnień zrealizowano częściowo, uruchamiając marszówki XI serii. Dane z 1 września 1920 roku, obejmujące tylko 20 batalionów zapasowych pułków piechoty, mówią o blisko 32 tysiącach żołnierzy przeznaczonych do kompanii marszowych. W okresie 15 września – 15 października 1920 roku wysłano na front 89 kompanii marszowych liczących łącznie 17 800 żołnierzy piechoty, nie licząc uzupełnień dla innych broni i służb⁶⁰. Rozkaz NDWP nr 9320/III z 1 września o rozformowaniu 1 Armii nakazywał przerzucenie koleją 4 Dywizji Piechoty do Lwowa – do rezerwy Naczelnego Dowództwa. Nakazano przerzucenie 17 Dywizji Piechoty koleją do Śniadowa, do dyspozycji 4 Armii, zaraz po zakończeniu przewozu 14 i 16 Dywizji Piechoty oraz przewiezienie mocno wykrwawionej VII Brygady Rezerwy do Poznania celem jej reorganizacji⁶¹.

⁵⁸ NDWP (SGen.) Oddział I, 27 VIII 1920 r., Zniesienie rozkazu nr 3761/I, CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.8; NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Nota do dow. 3 Armii i szefa kolejnictwa z 9 IX 1920 r., tamże, I.311.3.13.

⁵⁹ NDWP (SGen.) Oddział I, 26 VIII 1920 r., Program uzupełnienia stanów osobowych wojsk do końca 1920 r., CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.103.

⁶⁰ NDWP (SGen.) Oddział III, 26 VIII 1920 r., Rozkaz przegrupowania, [w:] *Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 642-643; J. Odziemkowski, *Piechota polska...*, dz. cyt., s. 248-251.

⁶¹ NDWP (SGen.) Oddział III, 1 IX 1920 r., Rozformowanie 1 Armii i przydział jednostek Frontu Północnego, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1...*, dz. cyt., s. 73-75.

Do przewiezienia 10 Dywizji Piechoty z rejonu Ciechanów – Nasielsk przez Warszawę – Dęblin do Lublina przeznaczono 18 pociągów. Transporty odchodziły w godzinnych odstępach. 27 sierpnia na trasie znajdowało się osiem transportów 10 Dywizji Piechoty, trzy transporty były w trakcie załadunku. 29 sierpnia o godz. 8.10 odszedł z węzła warszawskiego ostatni transport 10 Dywizji Piechoty (transport operacyjny 2326) wiozący tabory 10 Dywizji Piechoty⁶².

W następnej kolejności rozpoczęto przerzucanie na południowy odcinek frontu 9 Dywizji Piechoty oraz grupy kawalerii płk. Dreszera (2 Dywizja Jazdy) przez Dęblin – Lublin – Rejowiec. Do tego celu przeznaczono łącznie sto pociągów – po 50 na 9 Dywizję i grupę kawalerii. Komendanci dworców otrzymali rozkaz forsowania *wszystkimi do dyspozycji stojącymi środkami, w razie potrzeby nawet przy zatrzymaniu całego innego ruchu cywilnego i wojskowego* transportów 9 Dywizji Piechoty i 2 Dywizji Jazdy. 1 września na trasie między Nasielskiem a Lublinem znajdowało się 13 transportów wiozących oddziały 9 Dywizji Piechoty. Nocą z 31 sierpnia na 1 września 1920 roku rozpoczął się załadunek 2 Dywizji Jazdy, który planowano zakończyć w ciągu 48 godzin⁶³. W trakcie przewożenia 2 Dywizji Jazdy doszło do opóźnień, najprawdopodobniej spowodowanych długimi postojami na trasie przejazdu; ostatnie transporty dotarły na miejsce przeznaczenia 9 września.

Do Stryja skierowana została 8 Dywizja Piechoty znajdująca się w rezerwie NDWP. Otrzymała ona rozkaz odmaszerowania do Zegrza, gdzie przygotowywano dla niej transport kolejowy. Do Zegrza skierowano także 32 Pułk Piechoty, który miał być przerzucony koleją do Brześcia nad Bugiem – do dyspozycji 11 Dywizji Piechoty⁶⁴.

Rozkaz NDWP op. Nr 9977/III z 18 września nakazywał skierowanie do Zamościa w odstępach dwugodzinnych 40 zestawów pociągów (każdy liczący 16 wagonów krytych i 15 platform) celem nadzwyczaj pilnego przerzucenia grupy wojsk przez Rejowiec – Łuków – Siedlce – Czeremchę – Bielsk – częścią do Grodna, częścią do Hajnówki. Rozkaz nakazywał wysłanie do Zamościa kilku energicznych oficerów, którzy na miejscu przypilnują załadunku⁶⁵.

⁶² NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Zarządzenie transportowe 25 VIII 1920, CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.116; NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Nota do dowództwa 3 Armii i szefa kolejnictwa Lublin z 27 VIII 1920 r., tamże; Zarządzenie transportowe do dowództwa 3 Armii, szefa kol. 3 Armii z 30 VIII 1920 r., tamże I.311.3.176.

⁶³ NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Zarządzenia transportowe z 28 VIII 1920 r. do OKTW Warszawa, Radom, dow. dworców Dęblin, Lublin, Rejowiec, dowództwo 3 Armii, szef kolejnictwa 3 Armii – Lublin, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 486; NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Nota do dow. 3 Armii, szefa kolejnictwa Lublin z 1 IX 1920 r., [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 733-734.

⁶⁴ NDWP (SGen.) Oddział III, 30 VIII 1920 r., Zarządzenie do dowództwa 6 Armii, [w:] *Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2...*, dz. cyt., s. 612.

⁶⁵ Kierownictwo Transportu Wojskowego do dowództwa 4 Armii, 18 IX 1920, CAW, Dowództwo 2 Armii, I.311.4.289.

W związku z pomyślnym dla strony polskiej przebiegiem operacji wojskowych w Galicji Wschodniej i na Wołyniu Oddział III NDWP notą z 20 września nakazał rozpoczęcie przygotowań do jak najszybszego przerzucenia kolejną 4 i 10 Dywizji Piechoty przez Złoczów lub Brody i 9 Dywizji Piechoty przez Kowel do rejonu Brześcia⁶⁶.

W związku z planowaniem przez stronę polską nowych operacji zaczepnych, 30 sierpnia 1920 roku gen. Norwid-Neugebauer podpisał wytyczne z zakresu służby kwatermistrzowskiej po przegrupowaniu. Wyzaczył w nich między innymi nowe podstawy etapowe dla poszczególnych armii oraz linie kolejowe dowozu uzupełnień i zaopatrzenia: dla 6 Armii – linię Kraków-Przemyśl, dla 3 Armii – linię Tarnobrzeg-Rozwadów-Lublin, dla 4 Armii – linię Skarżysko-Dęblin-Łuków-Biała Podlaska, dla 2 Armii – Warszawa-Małkinia-Białystok. Zwrócił uwagę na konieczność redukcji zakładów należących do armii i dywizji oraz odciążenia jednostek od wszelkiego zbędnego balastu dla nadania im jak największej ruchliwości⁶⁷.

W toku przygotowań do ofensywy Naczelne Dowództwo zreorganizowało sposób zaopatrzenia materialnego armii w polu. Aparat kwatermistrzowski NDWP (Oddział IV oraz szefowie wojsk specjalnych i służb podporządkowani I lub II zastępcy szefa SG) przekazał MSWojsk. zadanie uzupełniania armii w zakresie zaopatrzenia materialnego. MSWojsk. dbało o zaopatrzenie ściśle według planów operacyjno-materialnych NDWP, zarówno co do ilości, terminu, jak i sposobu pokrycia zapotrzebowania⁶⁸.

10 września główny kwatermistrz gen. Norwid-Neugebauer wydał zarządzenia materialne przygotowania operacji przez 2, 4 oraz 3 i 6 Armie. Przypominał w nich podstawy etapowe i szlaki kolejowe dla transportów zaopatrzenia z kraju do poszczególnych armii. W rozporządzeniach szczególny nacisk położono na dokładne uporządkowanie służby transportowej i rozdzielczej w obrębie poszczególnych armii. Zapowiedziano dostarczenie dywizjom umundurowania i bielizny celem uzupełnienia najpotrzebniejszych braków oraz kolejną dostawę mundurów, bielizny, obuwia po 15 września, a także uzupełnienie – obok normalnego zaprowiantowania – zapasów żywności dla 2 i 4 Armii po 400 tysięcy porcji rezerwowych i 125 tysięcy końskich, dla 3 i 6 Armii – uzupełnienie dotacji żywności do 30 września⁶⁹.

W związku z dalszymi postęпами polskiej ofensywy i zarządnym przez Naczelne Dowództwo przegrupowaniem armii szef kolejnictwa polowego wydał 30 września 1920 roku dyspozycje wojskowo-kolejowe. Wyzaczył nowe podstawy

⁶⁶ NDWP (SGen.) Oddział III, 20 IX 1920 r., Nota do szefostwa kolejnictwa polowego Nacz. Dow., *Bitwa wołyńsko-podolska 5 IX-21 X 1920...*, dz. cyt., s. 541.

⁶⁷ NDWP (SGen.) Oddział IV, 30 VIII 1920 r., Wytyczne z zakresu służby kwatermistrzowskiej po przegrupowaniu, CAW, Szefostwo służby łączności NDWP, I.301.13.30.

⁶⁸ NDWP (SGen.) Oddział IV, 10 IX 1920 r., Reorganizacja sposobu zaopatrzenia materialnego armii w polu, [w:] *Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1020. Dokumenty operacyjne. Część I...*, dz. cyt., s. 357-358.

⁶⁹ NDWP (SGen.) Oddział IV, 10 IX 1920 r., Zarządzenia materialne. Przygotowanie operacji 3 oraz 6 i 4 Armii, CAW, Szefostwo kolejnictwa polowego NDWP, I. 301.15.106. Rezerwy zaprowiantowania dla 4 Armii zmieniły dalsze dyspozycje materialne 4 Armii z 14 IX 1920 r. na 350 tys. porcji rezerwowych i 160 tys. końskich – zob. NDWP (SGen.) Oddział IV, 14 IX 1920 r. Dalsze dyspozycje materialne dla 2 i 4 Armii, CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.109.

etapowe dla armii oraz linie dowozu zaopatrzenia, przydzielił batalionom kolejowym czołowe (tj. położone najbliżej frontu) odcinki linii kolejowych. Ponieważ nieprzyjaciel pozostawił po sobie wiele zniszczeń na liniach kolejowych, położono nacisk na jak najszybsze ich usunięcie. Szczególną wagę przywiązywano do uruchomienia linii Wołkowysk – Mosty – Lida, ważnej dla dalszego przebiegu operacji wojskowych⁷⁰.

INFORMACJE O NIEPRZYJACIELU

Jednym z zadań SG było rozpoznawanie zamiarów nieprzyjaciela i rozmieszczenia jego wojsk. Na podstawie danych z rozpoznania, zeznań jeńców, informacji przechwyconych przez wywiad radiowy Oddział II SG regularnie opracowywał zestawienia wiadomości o przeciwniku, zawierające dane na temat liczebności i położenia oddziałów Armii Czerwonej, nazw i numeracji rozpoznanych oddziałów i jednostek, o miejscach stacjonowania wrogich oddziałów, miejscach koncentracji, o przewidywanych celach i kierunkach działań przeciwnika, a także o stanie zaopatrzenia, brakach i wartości bojowej oddziałów nieprzyjacielskich. Podczas bitwy nad Wisłą Oddział II podawał codziennie informacje o zmianie sytuacji nieprzyjacielskiej w ciągu ostatnich 24 godzin. Obejmowały one stwierdzone przesunięcia, miejsca koncentracji i kierunki działania dywizji i brygad poszczególnych armii, niekiedy dane liczbowe, a także informacje szczegółowe mające duże znaczenie, jak na przykład doniesienie o spaleniu 15 sierpnia przez obsługę radiostacji polowej sztabu bolszewickiej IV Armii⁷¹.

27 lipca Oddział II SG przesłał do Dowództwa Grupy Operacyjnej Kawalerii w Łańcucie zeznanie Antoniego Sękowskiego, jednego z dowódców 11 Dywizji Kawalerii 1 Armii Konnej, który przeszedł na stronę polską. Dokument zawierał szereg informacji między innymi na temat organizacji, liczebności, uzbrojenia, wyposażenia oddziałów armii konnej, organizacji szkolenia, nastrojów wśród żołnierzy, stosowanej taktyki walki. 28 sierpnia 1920 roku Oddział II rozesłał opis organizacji Armii Konnej Budionnego, jej *ordre de bataille*, skład, ocenę wartości poszczególnych dywizji Budionnego, omówienie taktyki walki kawalerii opatrzone schematami oraz plany preferowanego uszykowania kompanii i batalionu piechoty zaatakowanego w marszu przez kawalerię⁷².

Na podstawie zebranych informacji SG przygotowywał instrukcje dla oddziałów. Przykładem może być instrukcja dla kawalerii podpisana przez szefa SG gen. Rozwadowskiego i rozesłana do oddziałów jazdy, która zawierała wytyczne do

⁷⁰ NDWP (SGen.) Szef kolejnictwa polowego, 30 IX 1920 r., Zarządzenia i dyspozycje wojskowo-kolejowe w związku z nowym ugrupowaniem armii, CAW, Szef kolejnictwa polowego NDWP, I.301.15.101.

⁷¹ NDWP (SGen.) Oddział II, 18 VIII 1920, Zmiany w sytuacji nieprzyjacielskiej w ciągu ostatnich 24 godzin, CAW, Wojskowe Biuro Historyczne, I.341.1.179.

⁷² NDWP (SGen.) Oddział II, 28 VIII 1920 r., 1 Armia konna Budionnego, [w:] *Bitwa wolyńsko-podolska 5 IX-21 X 1920...*, dz. cyt., s. 477-484.

użycia kawalerii w walkach z 1 Armią Konną Budionnego. Została ona opracowana na podstawie doświadczeń zebranych w trakcie kilku tygodni bojów. Kładła nacisk między innymi na współpracę kawalerii z wielkimi jednostkami piechoty, umiejętność użycie broni maszynowej, zawierała wskazówki dotyczące taktyki walki⁷³. Zebrane informacje posłużyły także do przygotowania i wydania drukiem w lipcu 1920 roku, przeznaczonej wyłącznie do użytku służbowego w formacjach piechoty, broszury *Krótki rys organizacji i taktyki jazdy Budionnego oraz sposób szkolenia piechoty w zwalczaniu tejże*. Zawarto w niej ilustrowane schematami wytyczne i zalecenia dla dowódców oddziałów i pododdziałów piechoty walczących z formacjami armii konnej. Instrukcja nakazywała wprowadzenie do programu szkolenia rekrutów ćwiczeń w odpieraniu szarż jazdy i nauki walki bagnetem z kawalerzystą.

W ostatnich miesiącach wojny Polski z Rosją bolszewicką, kiedy stoczono dwie największe bitwy przesądzające o zwycięstwie Rzeczypospolitej, Sztab Generalny wypełniał szereg ważnych zadań. Obok planowania operacyjnego wniósł istotny wkład w skuteczne przeprowadzenie ewakuacji z obszarów etapowych armii, a przede wszystkim taboru kolejowego z terenów zagrożonych inwazją Armii Czerwonej. Zbierał i przygotowywał dane o nieprzyjacielu, jego siłach, zamiarach, miejscach koncentracji wojsk, dostarczając Naczelnemu Wodzowi istotnych informacji ułatwiających podejmowanie decyzji.

Działania te ogromnie ułatwiły stronie polskiej dokonanie koniecznych koncentracji, uzupełnień i zaopatrzenia wojsk podczas przygotowań do bitwy nad Wisłą, a także umożliwiły wygranie wyścigu o czas w trakcie szykowania się do operacji nad Niemnem i na południowym odcinku frontu we wrześniu 1920 roku.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

CAW, DOE 6 Armii, I.331.28.5, Rozwiązanie i likwidacja DOE 2 i 3 Armii, 11 VIII 1920 r.;

CAW, Dowództwo 1 Armii, I.311.1.16, Pismo SGen. Oddział IV z 14 VIII 1920 r.;

CAW, Dowództwo 1 Armii, I.311.1.16, Ruch transportowy na kolejach. Wdrożenie. Pismo NDWP z 14 VIII 1920 r.;

CAW, Dowództwo 2 Armii, I.311.2.324, Meldunek ptk Kalickiego, kwatermistrza 2 Armii z 23 VIII 1920 i odpowiedź NDWP z 29 VIII 1920 r.;

⁷³ NDWP (SGen.) Oddział I, 27 VII 1920, Instrukcja dla kawalerii do Dowództwa Frontu Południowo-Wschodniego, CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.6.

- CAW, Dowództwo 2 Armii, I.311.4.289, Kierownictwo Transportu Wojskowego do dowództwa 4 Armii, 18 IX 1920 r.;
- CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.116, NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Nota do dowództwa 3 Armii i szefa kolejnictwa Lublin z 27 VIII 1920 r.;
- CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.116, NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Zarządzenie transportowe 25 VIII 1920 r.;
- CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.127, Dowództwo 6 Armii. Operacyjny rozkaz zaopatrzenia nr 17 z 17 VIII 1920 r.;
- CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.13, NDWP Kierownictwo Transportów Wojskowych, Nota do dow. 3 Armii i szefa kolejnictwa z 9 IX 1920 r.;
- CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.135, Depesza kwatermistrzostwa 3 Armii do NDWP z 30 VIII 1920 r.;
- CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.176, Zarządzenie transportowe do dowództwa 3 Armii, szefa kol. 3 Armii z 30 VIII 1920 r.;
- CAW, Dowództwo 3 Armii, I.311.3.8, NDWP (SGen.) Oddział I, 27 VIII 1920 r., Zniesienie rozkazu nr 3761/I;
- CAW, Dowództwo 4 Armii, I.311.4.511, Instrukcja ewakuacyjna;
- CAW, Dowództwo Frontu Płd. Wsch., I.310.7.29, NDWP (SGen.) Oddział IV 28 VII 1920 r., Ewakuacja: strefa III i IV;
- CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego I.310.7.29, NDWP (SGen.) Szef kolejnictwa polowego, 8 VIII 1920 r., Organizacja szefostw kol. Frontów i armii;
- CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.29, NDWP (SGen.), 8 VIII 1920 r., Uzupelnienie rozkazu I.41000/IV;
- CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.6, NDWP (SGen.) Oddział I, 27 VII 1920, Do dowództwa Frontu Południowo-Wschodniego. Uzupelnienie 6 Armii;
- CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.6, NDWP (SGen.) Oddział I, 27 VII 1920, Instrukcja dla kawalerii do Dowództwa Frontu Południowo-Wschodniego;
- CAW, Dowództwo Frontu Południowo-Wschodniego, I.310.7.6, NDWP (SGen.) Oddział IV, 3 VIII 1920 r., Zarządzenie w sprawie zaopatrzenia w amunicję;
- CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.100, NDWP (SGen.) Oddział III, 15 VIII 1920 r., Dyrektywy operacyjne dla frontu południowego;
- CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.101, NDWP (SGen.) Oddział IV, 19 VIII 1920 r., Zabezpieczenie etapów Frontu Środkowego;
- CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.103, NDWP (SGen.) Oddział I, 26 VIII 1920 r., Program uzupelnienia stanów osobowych wojsk do końca 1920 r.;
- CAW, Oddział I NDWP, I.301.7.109, NDWP (SGen.) Oddział IV, 14 IX 1920 r. Dalsze dyspozycje materialne dla 2 i 4 Armii;
- CAW, Oddział IV NDWP, I.301.10.45, NDWP (SGen.) Oddział IV, 24 VIII 1920 r., Instrukcja materialna do reorganizacji frontu wschodniego;

- CAW, Oddział V NDWP, I.301.11.63;
- CAW, Szef kolejnictwa polowego NDWP, I.301.15.101, NDWP (SGen.) Szef kolejnictwa polowego, 30 IX 1920 r., Zarządzenia i dyspozycje wojskowo-kolejowe w związku z nowym ugrupowaniem armii;
- CAW, Szefostwo kolejnictwa polowego NDWP, I. 301.15.106, NDWP (SGen.) Oddział IV, 10 IX 1920 r., Zarządzenia materialne. Przygotowanie operacji 3 oraz 6 i 4 Armii;
- CAW, Szefostwo kolejnictwa polowego NDWP, I.301.15.106, NDWP (SGen.) Oddział IV, 3 X 1920 r., Zarządzenie materialne;
- CAW, Szefostwo służby łączności NDWP, I.301.13.30, NDWP (SGen.) Oddział IV, 30 VIII 1920 r., Wytyczne z zakresu służby kwatremistrzowskiej po przegrupowaniu;
- CAW, Wojskowe Biuro Historyczne, I.341.1.177, NDWP (SGen.) Oddział III, 13 VIII 1920 r., Instrukcja taktyczna dla defensywy pod Warszawą;
- CAW, Wojskowe Biuro Historyczne, I.341.1.179, NDWP (SGen.) Oddział II, 18 VIII 1920, Zmiany w sytuacji nieprzyjacielskiej w ciągu ostatnich 24 godzin;
- CAW, Wojskowe Biuro Historyczne, I.341.1.179, Wstępne wytyczne do pościgu i rozkaz w sprawie składania meldunków sytuacyjnych.

Druki zwarte:

- Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1, (25 VII-5 VIII)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 2002;
- Bitwa Lwowska 25 VII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2, (6-20 VIII)*, red. M. Tarczyński, Wojskowe Biuro Badań Historycznych, Rytm, Warszawa 2004;
- Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1, (29 VIII-19 IX)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 1998;
- Bitwa Niemeńska 29 VIII-18 X 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2, (20 IX-18 X)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 1999;
- Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 1, (13-17 VIII)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 1995;
- Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne. Część 2, (17 VIII-28 VIII)*, red. M. Tarczyński, „Rytm”, Warszawa 1996;
- Bitwa Warszawska, T. 2, Bitwa nad Wisłą*, ks. 1, 7 VIII-12 VIII 1920 r., cz. 1, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1939;
- Bitwa wołyńsko-podolska 5 IX-21 X 1920. Dokumenty operacyjne*, red. M. Tarczyński, Oficyna Wydawnicza Rytm, Muzeum Józefa Piłsudskiego, Warszawa + Sulejówek 2014;
- Odziemkowski J., *Polskie formacje etapowe na Litwie i Białorusi 1919-1920*, [Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjonalnej Zakonu Pijarów], Kraków 2011;

Odziemkowski J., *Polskie kolejnictwo wojskowe na Froncie Wschodnim 1918-1920*, [Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjalnej Zakonu Pijarów], Kraków 2011;
Piłsudski J., *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, T. 5, Instytut Józefa Piłsudskiego, Warszawa 1937.